

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**ŞEBBENDERZADE FİLİBELİ AHMET HİLMİ’NİN
DÜŞÜNCE HAYATI**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
Ali Nasuf Halil

ANKARA 2008

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**ŞEBBENDERZADE FİLİBELİ AHMET HİLMİ’NİN
DÜŞÜNCE HAYATI**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
Ali Nasuf Halil

Danışman:
Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün

ANKARA 2008

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri.....	1
Hayatı.....	3
A. Aile Ortamı ve Eğitim Hayatı.....	3
B. Eserleri.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ AKIMLARI DEĞERLENDİRİŞİ

I. Din'e İlişkin Görüşleri.....	14
II. Yaşadığı Dönemdeki Siyasal ve İdeolojik Ortamı Değerlendirışı.....	18
A. Osmanlıcılık.....	18
B. İslamcılık.....	20
C. Türkçülük.....	21
D. Batıcılık.....	22
III. Şehbenderzade'nin Felsefi Akımlara Yaklaşım Tarzı.....	24
A. Kant'ın Kritisizmine Yaklaşım Tarzı.....	24
B. Pozitivizmi Değerlendirışı.....	25
C. Materyalizmi Eleştirisi.....	26
D. Evrim Teorisini Tenkidi.....	28
IV. Ahmet Hilmi'nin Tasavvuf Anlayışı.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN KELAMİ DÜŞÜNCESİ

I. Ulûhiyet.....	31
A. İman.....	31
B. Allah'ın Varlığının İsbatı (İsbat-ı Vacib).....	33
1. Enfüsi (Fıtrat) Delil.....	35
2. Afakî (Kozmoğrafik) Delil.....	37
C. Allah'ın Sıfatları ve Tasavvur Şekilleri.....	40
1. Haberi Sıfatları Anlama Şekilleri.....	40
a) Ta'til Taraftarları.....	41
b) Tevakkuf Taraftarları.....	42
c) Tecsim ve Teşbih Taraftarları.....	43
d) Te'vil Taraftarları.....	43
2) Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Allah'ın Sıfatlarını Anlama Şekilleri.....	44
a) Teşbihi Anlayış.....	46

b) Tenzihi Anlayış.....	47
c) Tevhidi Anlayış.....	47
D. Âlemin Yaratılması (Halk) Meselesi.....	48
E. Kaza-Kader ve İrade Hürriyeti.....	50
1) Cansız Varlıklarda İrade ve Hürriyet.....	51
2) Canlı Organizmalarda (Bitki ve Hayvanlarda) İrade ve Hürriyet.....	52
3) İnsanlarda İrade ve Hürriyet.....	53
a) Hikemi Boyut.....	53
b) Ameli Boyut.....	53
F. Hayır ve Şer.....	57
H. Ahmet Hilmi'nin Bilgi Anlayışı.....	60
1) Basit (Gündelik) Bilgi.....	60
2) İlmi Bilgi.....	60
3) Felsefi Bilgi.....	61
II. Nübüvvet.....	62
A. Melekler.....	62
B. Kitaplar.....	64
C. Peygamberlik.....	68
1) Peygamberlerin Özellikleri.....	68
2) Peygamberlere Olan İhtiyaç.....	70
3) Peygamberliğin Sona Ermesi.....	72
4) Peygamberliğin Delilleri.....	73
a) Mucize Kavramı.....	73
b) Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Mucizeler.....	74
5) Nübüvvet ve Velayet Arasındaki Fark.....	78
6) Hilafet ve Peygamber (s.a.v.).....	79
III. Mead.....	81
A. Kıyamet ve Yeniden Diriliş.....	81
1) Kıyamet ve Haşrin Mümkün Oluşu.....	82
2) Cismani Haşr.....	83
B. Ruh.....	83
SONUÇ.....	87
BİBLİYOGRAFYA.....	89

ÖNSÖZ

Kâinat içinde hiçbir varlık gayesiz ve vazifesiz yaratılmamış ve hiçbir canlı da rehbersiz bırakılmamıştır. Karıncayı meliksiz, arıyı beysiz, balıkları ve kuşları rehbersiz bırakmayan Allah elbette insanları da peygambersiz bırakmayacaktır.

Hız. Âdem'le başlayan peygamberlik zinciri Hız. Muhammed'le son bulmuştur. Ancak O'ndan sonra, en son din olarak gönderilen İslam'ı açıklamak ve anlatmak için peygamberlerin varisleri olan âlimler gelmiştir. Allah'ın elçisi değerli sözlerinden birisinde “*Ümmetimin âlimleri Beni İsrail'in Peygamberleri gibidir*” buyurmuşlardır. Gökte yıldızların konumu ne ise yeryüzünde de âlimler o kadar değerlidir. Peygamber varislerinden olan, yeryüzünün parıldayan yıldızlarından biri de değerli fikir ve düşünce adamı, aksiyon insanı hiç şüphesiz XIX. asrın sonu ile XX. asrın başlarında yaşamış olan Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'dir.

Osmanlı'nın son döneminde, İslam dünyasının dağıldığı, Materyalist fikri akımların Müslüman coğrafyayı etkilemeye başladığı bir dönemde yaşamış olan Şehbenderzade fikirleri, düşünceleri ve yazıları ile bu inançsız akımlara karşı çıkmış, onlarla mücadele etmiş ve Müslümanları aydınlatmaya çalışmıştır. Elli senelik gibi kısacık hayatına kırk'ın üzerinde eser ve birçok makale sığdırabilen Filibeli maalesef ilme ve âlimlere çok az değer veren günümüz Müslümanları tarafından pek tanınmamaktadır.

“Düşünce susuzluğu içinde kıvranan günümüz gençleri kendi bağrından yükselen bu dost seslere ibret ve dikkatle kulak verseler, hem ufukları genişler, hem de kadirşinaslık borcunu ödemiş olurlar” diyen Cemil Meriç, Ahmet Hilmi ve son zamanlarda yetişen çağdaş âlimlerin değerini ne kadar güzel bir şekilde belirtmiştir.

Ahmet Hilmi Filibe doğumlu olduğundan kendisine Filibeli denmiştir. Filibe ise günümüz Bulgaristan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Çocukluğu Filibe de geçmiş ve ilköğrenimini orada almıştır. Filibe de doğup büyümüş ve ilköğrenimini de orada almış olması, daha sonraları ise mücadeleci, yenilikçi ve değerli bir fikir adamı olması şahsen benim de Bulgaristanlı olmamdan dolayı onun hakkındaki ilgimi daha da artırdı.

Şehbenderzade Bulgaristan da doğmuş, ilk eğitimini Filibe Müftüsünden almış fakat henüz on üç yaşında iken ailesiyle birlikte Türkiye'ye göç etmiştir. Bulgaristan'ın Sofya'da ki milli kütüphanesinde ve Filibe şehir kütüphanesinde yaptığım araştırmalarda Ahmet Hilmi'nin eserleri ve fikirleriyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadım. Bu arada her iki kütüphanenin yetkilileri de Filibelinin küçük yaşta Bulgaristan'dan göç ettiği için bütün eserlerini Türkiye'de verdiğini belirttiler.

Daha çok Ahmet Hilmi'nin eserlerini temel alarak hazırladığımız bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Filibelinin hayatı ve eserleri incelenmiştir. Birinci bölümde Ahmet Hilmi'nin yaşadığı dönemdeki akımları değerlendirişi konu edilmiştir. Tezimizin asıl konusu olan ikinci bölümde ise düşünürümüzün kelâmi görüşleri araştırılmıştır.

Bu tezin oluşması esnasında her konuda yardımlarını esirgemeyip, yol gösteren hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün'e minnettarım. Diğer taraftan Yüksek Lisans derslerimi bitirdiğimde tez konusu olarak ne seçsem diye düşünürken, bana fikir verip “Filibeli Ahmet Hilmi'yi Çalışabilirsin” diyen değerli arkadaşlarım A.Ü.İ.F. Doktora öğrencileri Ahmet Hasanov ve eşi Selime Veysal Hasanova'ya teşekkür ederim. Ayrıca tezimi hazırlarken okuma ve yazmalarında, çok yoğun olmasına rağmen kıymetli vaktini bana ayırıp yardımcı olan A.Ü.İ.F. Doktora öğrencisi değerli dostum Osman İbrahimov'a da teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR CETVELİ

A.g.e. :	Adı geçen eser.
a.s. :	Aynı sayfa.
A.Ü. :	Ankara Üniversitesi.
A.Ü.İ.F. :	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Bkz. :	Bakınız.
c. :	Cilt.
Çev. :	Çeviren.
DİB. :	Diyanet İşleri Başkanlığı.
Fak. :	Fakültesi.
Haz. :	Hazırlayan.
Hız. :	Hazreti.
MEB. :	Milli Eğitim Bakanlığı.
M.Ü.İ.F. :	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Neşr. :	Neşreden.
Sad. :	Sadeleştiren.
TDV. :	Türkiye Diyanet Vakfı.
ter. :	Tercüme.
Ünv.	Üniversitesi.
v.d. :	Ve devamı.
Yay. :	Yayınları.

GİRİŞ

Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri

Hicri ikinci asırda Mu'tezile ile ortaya çıkan Kelam ilmi sonraki asırlarda muazzam bir gelişme göstermiş, ancak hicri sekizinci asırdan sonra bu canlılığını kaybetmiştir. Bu yüzyıldan sonra diğer bütün İslâmi ilimlerde olduğu gibi Kelam ilminin de duraklama devri başlamıştır. Yeni eserler ortaya konmamış, yeni fikirler yapılmamış aksine mevcut olanlara haşiyeler yazılmış eski ilimler tekrar edilmiştir. Zihinlerdeki bu durgunluk XIX. asra kadar devam etmiş ve bir dönem İslâm düşüncesinde, medeniyette örnek olduğu Batı dünyasından çok geriye düşmüştür. XII. ve XIX. yüzyıllar arasında yaşayan Osmanlı Devleti içerisinde mimarlık ve şiir gibi birçok alanlarda ilerlemeler olmuşken XVI. yüzyıl sonrasında Batının ilim ve felsefe alanındaki gelişmeleri takip edememesi yüzünden geri kalmıştır,¹ denilmektedir.

1693 Viyana bozgunu ve 1699 Karlofça antlaşması ile başlayan toprak kayıpları,² XIX. yüzyılda en üst seviyeye ulaşmış ve Osmanlı Devleti yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu yüzyıla gelindiğinde savaşlarda kaybedilen topraklar ve içteki kargaşalar neticesinde Osmanlı artık Batının gözünde hasta adam durumuna düşmüş ve bu durum emperyalist Batı ülkelerinin, Osmanlı Devletinin toprakları üzerindeki iştahlarını biraz daha artırmıştır. Bundan dolayı İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, XIX. yüzyıl Osmanlı devletinin "En Uzun Yüzyılı" olmuştur.³

Batıda gelişen sanayi, teknoloji ve ilmî faaliyetler yanında çeşitli fikir akımları da ortaya çıkmış ve bütün bunlar her yönüyle İslâm dünyasını tehdit etmeye başlamıştır. İslâmi düşüncedeki donukluk XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu yüzyıla

¹ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1994, C. I, s. 40-41.

² Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 102.

³ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s.32.

baktığımızda İslâm dünyasının içinde bulunduğu bu vahim durumun farkına varan bazı Müslüman aydınlarda Müslüman coğrafyanın çeşitli yerlerinde entelektüel bir kıpırdanış belirmiştir. Özellikle Müslümanların gerileme sebepleri üzerinde duran İslâm ulemâsı yenilik arayışlarına başlamıştır. Bu yenilikçilerin başında Hindistan'da Seyyid Ahmet Han, Mısır'da Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani, Reşit Rıza ve Türkiye'de Abdullatif Harputi, İzmirli İsmail Hakkı ve düşünürümüz Filibeli Ahmet Hilmi gibi isimler gelmiştir.

Osmanlı Devletinin son dönemi çağdaş düşünce tarihimiz için büyük bir önem taşımaktadır. Devlet yapısındaki değişiklikler, Avrupa devletleri karşısında teknoloji, ilim ve düşünce sahalarında devlet aleyhinde meydana gelen gelişmeler toplumdaki düşünce yapısını da ciddi olarak değiştirmiştir. Bir yandan savaş meydanlarındaki yenilgiler diğer yandan Avrupa düşünce sahasında gelişen Osmanlı toplumu ve diğer İslâm toplumlarının manevi değerlerini hedef alan inkârcı akımlar, dönemin aydınlarını gerçek manada meşgul etmiş aynı zamanda bunlara karşı tedbir alınmasını da gerektirmiştir.

Ahmet Hilmi böyle bir ortamda dünyaya gelmiş ve büyümüştür. Siyasi ve içtimai çalkantılar, yenilgiler, ıslahat çalışmaları, dinî hayatın zayıfladığı, mezhep çatışmalarının olduğu fikrî akımlar ve karşıt fikrî akımlar ortamında yaşamıştır. Osmanlı düşünürleri de inkârcı akımlara karşı yeni görüşler ortaya koymuş ve çağdaş bir İslâm düşüncesi oluşturmaya çalışmıştır. Geleneksel kelâmî görüşlerin yeni sorunlar karşısında yetersiz kalması sebebi ile Filibeli felsefe ve kelim sahasında yeniliklere ihtiyaç duyulan böyle bir dönemde yetişmiştir.

Şehbenderzade, yazdığı eserler ve çıkardığı gazeteler ile inkârcı akımlara karşı mücadele etmiştir. İslam düşüncesinin yeniden teşekkül ettiği bu dönemde Yeni İlm-i Kelam alanında yeni eserler yazarak kendisinden sonra gelenlere öncülük etmiştir. Ancak onun fikir yapısını daha iyi anlayabilmek için öncelikle Filibelinin hayatını,

yazdığı eserlerini, yaşadığı dönemdeki fikrî-siyasî akımları ve onun bu akımlara karşı aldığı tavrı bilmek daha faydalı olacaktır.

I. Hayatı

A. Aile Ortamı ve Eğitim Hayatı

Ahmet Hilmi, 1279/1863⁴ yılında, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe⁵ şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Babapaşa-zade Şehbender Süleyman Bey dir. Rivayetlere göre babası Hazar kıyısında bulunan Akşit Türkmenlerindendir. Annesi Şevkiye Hanım ise Kafkasyalıdır. Kendisine babasının mesleği olan konsolosluktan dolayı “Şehbenderzade”, Filibe’de doğmasından dolayı doğduğu yere izafetle “Filibeli” denmiştir.

Ailenin en büyük çocuğu olan Ahmet Hilmi ilk tahsilini Filibe’de yapmıştır. Mebadi-i Ulûm denilen ilk bilgileri Filibe müftüsünden almıştır. Daha sonra İstanbul’a gelerek Galatasaray mektebini bitirmiştir. Şehbenderzade’nin Filibe müftüsünden öğrendiği ilimler ile Galatasaray mektebinde okuması dışında, düzenli bir eğitim gördüğü söylenemez. Çünkü Ahmet Hilmi’nin hayatı ile ilgili çok az kaynak vardır ve bu kaynaklardaki bilgiler birbirine benzemektedir. Bulgaristan’ın başkenti Sofya da bulunmakta olan Milli Kütüphane ve Filibelinin doğup büyüdüğü Filibe şehir kütüphanesinde yaptığım araştırmalarda Ahmet Hilmi daha küçük yaşta iken Türkiye’ye geldiği için ne hayatı ile ilgili ne de eserleri ile ilgili herhangi bir kaynağa rastlamadım.

⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, Hikmet Yazıları, Haz. Ahmet Koçak, İstanbul 2005, s.39.

⁵ Günümüz Bulgarcasında Plovdiv ismini alan Filibe Bulgaristan’da Osmanlı’dan kalan tarihi bir Türk şehridir. Başkent Sofya’dan sonra Bulgaristan’ın ikinci büyük şehridir. 740.000 nüfuslu bir ildir. Edirne ile Sofya’nın ortasında bulunmaktadır. 1363’de Osmanlılar döneminde Bizans’tan alınmıştır. 1878’de Bulgaristan otonom eyaleti ile birleştirilip 1908’de de Bulgaristan’ın bağımsızlığı üzerine tamamen Türkiye’den ayrılmıştır. Bugün de nüfusun büyük çoğunluğunu Bulgarlar oluşturmaktadır. Osmanlı’dan kalma tarihi eserlerin neredeyse tamamı komünist rejimi döneminde acımasızca yok edilmiştir. (Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996 cilt 13, s.79).

Bu değerli âlimin hayatına ve eserlerine bakarak şu kanaate varıyoruz: Şehbenderzade okula gitmemiş fakat almış olduğu temel bilgiler üzerine okuyarak ve araştırarak kendisini yetiştirmiştir. Hatta Trablusgarb'da sürgünde olduğu zaman derin bir düşünce ve geniş bir araştırma imkânı bularak, vaktini okuyarak geçirmiş olabilir. Çünkü eserlerinde de bunun izleri görülmektedir. Diğer yandan çok sayıda gazete, dergi çıkarması ve kitap yazması da zamanının büyük kısmını okuyarak ve araştırarak geçirdiğine delil olmaktadır. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı iyi bilmesi bu dillerde yazılan eserlere de ulaşmasını ve okuyup anlamasını sağlamış olabilir. Arapçasıyla Arap dünyasını ve ilmî eserleri, Fransızca ile de Batı kültür ve medeniyetini tanımış olabilir.

Galatasaray mektebini bitirdikten sonra ailesinin hicreti sebebiyle İzmir'e gitmiş ve orada bir müddet kalmıştır. 1890 Yılında Düyun-ı Umumîye idaresine girmiştir. Sonra bu idarede görevli memur olarak Beyrut'a gitmiştir. Burada bir süre kalan Filibeli, gençliğin verdiği coşkuyla o günün modası olan Jön-Türk hareketinin neşriyatından etkilenerek onlara sempati duymaya başlamıştır. Onun Jön-Türk hareketine olan bu sempatisinin yarattığı riskin sonunda memuriyeti bırakarak Mısra kaçmıştır. Kahire'de Jön-Türklerin kurduğu Terakki-i Osmaniye cemiyetine girmiştir.⁶

Bahsi geçen bu hareket Ahmet Hilmi üzerinde etkili olmuştur. Bu cemiyetin içinde bulunduğu dönem de “Çaylak” adlı bir mizah gazetesini çıkarmıştır. 1901 Yılında İstanbul'a dönen Filibeli bir süre burada kaldıktan sonra Fizan'a sürgün edilmiştir.⁷ Bu sürgüne neyin sebep olduğu bilinmemektedir. O döneme göre Fizan'a sürgün edilmek çok ağır bir cezadır. Bir rivayete göre, Mısır'da ki arkadaşlarından Sadık Vicdani'nin ihbarı ile sürülmüştür. Fakat ihbar ettiği husus hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ahmet Hilmi, 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar Trablusgarb da

⁶ Zekeriya Uludağ, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yayınları, Erzurum 1996, s.25; Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi İlavelerle Yayınlayan Ziya Nur (Müellif ve Eser), İstanbul 1983, s.20.

⁷ Ahmet Hilmi, Zorlu Süvari (Öksüz Turgut), Haz. Serkan Özburun, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 1.

kalmıştır. Orada kaldığı sürece çevreyi tanımış, tasavvufi hareketler hakkında bilgi edinmiştir.

1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı ile İstanbul’a dönerek Darulfünûn’da felsefe dersleri vermeye başlamıştır. Yine İstanbul’a dönüşüyle hemen yazı hayatına başlamıştır. 5–6 yıl süren sürgün hayatında bol bol okuma ve düşünme fırsatı bulan Filibeli, herhalde ulaştığı yeni fikirlerini cemiyete anlatmak için hemen yazmaya başlamıştır. O sırada cemiyet, görünmemiş bir hürriyet havasına bürünmüştür. Doğru–yanlış, faydalı–zararlı her çeşit fikir etrafa yayılmış, İstanbul matbaaları bu fikirleri yayınlayan gazete, mecmua ve kitapları basmakla meşgul olmuştur. Bu arada Ahmet Hilmi de İstanbul’da 1908’de “*İttihad-ı İslâm*” isimli haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Şehbenderzade toplam 18 sayı çıkan bu gazetede o dönemde üzerinde çok durulan ve Osmanlı Devleti’nin siyaset olarak el bağıladığı İttihad-ı İslâm (İslâm Birliği) siyasetini birçok yönüyle ele almaya çalışmıştır. “*İttihad-ı İslâm*’ın” kapanması üzerine “*İkdam*” , “*Şehbâl*” , ve “*Tasvir-i Efkâr*’da” siyasi ve felsefi yazılar yazmıştır. 1910’da ise, “*Hikmet Ceride-i İslâmi’yesini*” çıkarıp ve Hikmet Matbaa-ı İslâmiye’sini kurmuştur. İttihad-ı İslâm siyasetini sürdüren ve bütün İslâm dünyasına gönderilen bu derginin birçok yazısını Şehbenderzade yazmıştır. Bu yazıların tasavvufi olanlarına “*Şeyh Mihruddin Arûsi*” (kitaplarının bir kısmını bu adla basmıştır), mizahilerinde “*Coşkun Kalender*” , “*Kalender Gedo*” , milli ve hamasi olanlarında “*Özdemir*” müstear isimlerini kullanmıştır.⁸

1911 yılı ortalarından itibaren kendi çıkardığı gazete ve dergilerle basın hayatını devam ettiren Ahmet Hilmi, “*Millet ile Musahabe*” adını taşıyan günlük bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Sekiz gün basın hayatına devam eden bu gazete kapanınca ardından “*Hikmet*” isimli günlük gazeteyi çıkarmıştır. Ondört sayı devam eden bu

⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, Hikmet Yazıları, Haz. Ahmet Koçak, İstanbul 2005, s. 40.

gazetenin yerine “*Coşkun Kalender*” adıyla aynı muhtevaya sahip, bu seriden üçüncü gazeteyi çıkarmıştır. Dört sayı çıkan bu gazete de kapanmıştır.

Ahmet Hilmi gazetelerinde İttihat ve Terakki hükümetine şiddetle cephe almıştır. Daha önceleri bu hareketin içinde yer almış olmasına rağmen, buradaki arkadaşlarının din, vatan ve ittihat fikirlerine ters düşen icraatlarından dolayı onlardan ayrılmış ve bu hareketi tenkit etmiştir. Onun İttihat ve Terakki hükümetine yönelttiği bu eleştiriler neticesinde gazetesi devamlı kapatılmıştır. Ama o, bunlardan yılmayarak gazete kapatılınca her defasında değişik isimler kullanarak yayın hayatını devam ettirmiştir. Bu isimler “*Mübakese*” , “*Coşkun*” , “*Kalender*” , “*Münakaşa*” , “*Nimet*” , “*Kanat*” şeklindedir. Fakat 9 Ekim 1911’de hem gazetesi hem de matbaası süresiz kapatılarak kendisi Bursa ya sürülmüştür. 1912 Ağustos’unda “*Hikmet*” gazetesini 10 aylık bir aradan sonra yeniden çıkarmaya başlamıştır. Ancak 84 sayı çıkan gazete kendiliğinden kapanmıştır. Bu arada ilmî, dinî ve felsefî ağırlıklı haftalık bir mecmua olan “*Hikmet*’i” çıkarmıştır. Bu dergi uzun bir süre yayın hayatında kalmıştır. Fikirlerini, eserlerinin dışında burada kaleme almıştır. Bunun yanında Hikmetler’den ayrı olarak “*Coşkun Kalender*” isimli haftalık bir mizah gazetesi de çıkarmıştır.⁹

Dâru’l-Fünûn’da felsefe hocalığı yapan Filibelinin felsefî konulara vâkıf oluşu onun bu konularda kalem oynatmasına imkân vermiştir.

“*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*” adlı eserinde Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Hilmi’yi “*Modernist İslâmcılar*” sınıfına dâhil etmektedir. Gerçekten Ahmet Hilmi, “*Batıcılık, Türkçülük ve İslâmcılık*” üçgeninde İslâmcılık safında yerini almış ve devletin kurtuluşu ve bekâsının ancak İslâm’ın temel esaslarına dönmekle olacağını eserlerinde geniş geniş açıklamıştır.

Filibeli Ahmet Hilmi, açık ifadesi ve üslûbu ile her sahada kalem oynatması, çeşitli ilim dallarındaki bilgisi ile Meşrutiyet döneminin çok kıymetli düşünürlerinden

⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 41.

biridir. Meşrutiyetin ilânından vefatına kadar süren 6 sene gibi kısa bir süre içinde 40'ın üstünde eser ve yüzlerce makale yazmıştır.

Şehbenderzade, 17 Ekim 1914'de 50 yaşında iken anî olarak vefat etmiştir. Bakır zehirlenmesinden vefat ettiği ileri sürülmekle beraber Siyonizm ve Masonluk meselesini ilk ele alanlardan olduğu için Masonlar tarafından zehirlendiği hakkında zayıf bir rivayet vardır.¹⁰ Kendisi Meşrutiyet devrinde, İttihat ve Terakki içinde bu gizli cemiyetin oynadığı rolü iyi bildiğinden dolayı kamuoyunu aydınlatmak üzere Leo Taxil'in "*Farmasonlar, Maksat ve Meslekleri*" isimli kitabını tercüme ettirerek bastırmıştır. Öldürülüşü hakkındaki zayıf rivayetin bundan doğduğu tahmin edilmektedir.

Orta boylu, şişman, dinç ve girişken bir kişiliğe sahip olan Filibeli Arapça, Farsça ve Fransızca bilmekte olup, sağlam itikadı ve İslâmi gayreti çok fazla olan bir âlimdir. Hiç evlenmemiş, zamanının büyük kısmını araştırma ve yayınla geçirmiş, sohbeta meraklı ve ilim meclislerinden hoşlanan bir kişilik sergilemiştir.

B. Eserleri

Ahmet Hilmi, kısa sayılacak bir hayat yaşamasına rağmen, bu kadar kısa zamanda pek çok eser yazmıştır. Yaşadığı 50 yıl süresince hemen hemen her seneye bir eser tekâbül edecek kadar verimlidir. Ancak maalesef Filibeli ömrünün en verimli döneminde vefat ettiği için bazı kitapları tamamlanmamıştır.

1. Büyük Eserleri

Bunlar özellikle kitap haline getirilen, hepsi olmasa da büyük kısmı kütüphanelerde mevcut ve meşhur olan eserleridir.

¹⁰ Süleyman Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi, İstanbul 1979, s.138.

a) Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?

Ahmet Hilmi, bu eserini Baha Tevfik'in tercüme ettiği “*Madde ve Kuvvet*” isimli L. Büchner'in sapık fikirlerine cevap vermek için yazmıştır.¹¹ Bu eserde küfrün mümkün olup olmadığını araştırarak, çeşitli küfür mesleklerinin felsefi tenkidini yapmıştır.

Filibeli bu eseri II. Meşrutiyet'in ilânından sonra en olgun döneminde yazmıştır. Bu eserinde milletin kurtuluşunun körü körüne Avrupa'yı taklitle olmayacağını belirterek şöyle diyor: “*Bu milleti Avrupa'dan körü körüne ve iğreti alınan beş-on düsturla başka bir kalıba dökmeye kalkışmak son derece gülünç bir haldir... Kuru bir taklitte ciddi ilerleyemeyiz. Sahte bilgi yoluyla yalnız kıyafetimizi ve şekilleri medenileştirebiliriz ki bu bir tekâmül olmadıktan başka, zaten züğürt olan bizleri pahalı bir geçim tarzına sürükleyerek tam iflasa götürür. İlerlemek istiyorsak, bir yandan çöküntümüzün sebeplerini, öte yandan içtimai bünyemizin unsurlarının ne olduğunu tetkik etmeliyiz. Biz, milletimizi meydana getiren temelleri düzeltecek ve kuvvetlendirecek yerde bu temelleri harap halde bırakıp yeni temeller yapmaya kalkışırsak, intihara kalkışmış oluruz. Fakat ilerleme ve yenileşme anlamına yabancı kalırda geri görüşler içine saplarırsak, içtimai varlığımız kansızlıktan mahvolur.*”¹²

Yazar bu eserin gayesini ve tasnifini şöyle açıklamaktadır: “*Bu eseri öyle bir tarzda yazdım ve tasnif ettim ki, üç amaca birden yardımcı olsun. Eser, esas itibari ile “Vâcibu'l-Vücûd'u, Namütenahiyyi” ispat gayesiyle yazılmıştır. Sonra da felsefeye başlangıç görevi yapabilir. Bundan da başka materyalizme ve ateizme inananların göstermek istedikleri delil ve sebeplerin ilmi, felsefi, kıymet ve niteliğini açık bir surette muhakeme ve eleştiri imkânı verir.*”¹³

¹¹ S.H. Bolay, A.g.e. s.139.

¹² Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? Haz. Necip Taylan Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s.14.

¹³ Filibeli, A.g.e. s. 21.

b) Amâk-ı Hayal

Şehbenderzade'nin bütün felsefi fikirlerini özetlediği eseri, “*Amâk-ı Hayal*” adlı felsefe romanıdır. Bütün eser boyunca ruh ve kâinatın sırrı, yaratılış gayesi araştırılarak maddeci görüşün sığılığı ve insanı saadete ulaştırmakta yetersiz kaldığı ortaya konur. Buna göre kâinatta olan birini anlamak ve hadiseleri doğru değerlendirmek için “Vahdet-i Vücut” fikrinin iyi bilinmesi lazımdır. Bu yüzden birçok defa basılan eser, tasavvufa meraklı olanlarca çok okunmuştur. Kitap yazarın, muhayyile zenginliği yanında tasavvuf ve felsefedeki vukufunu ve bunu ifade etmedeki kabiliyetini de ortaya koymakta, bir takım teşhisler ve ruhi hallerle tasavvufun, evliyanın, enbiyanın sırları ve çeşitli halleri hayaller içinde anlatılmaktadır.¹⁴ Bu eseri H.Z. Ülken şöyle özetliyor: “*Bu bir manevi seyahatin hikâyesidir. Yolcu birçok şehirlerden geçerek hiçbirinde aradığını bulamadan daima yeniden aramaya çıkmak üzere sonsuz varlık şehrine ulaşır. Gezgininin adı Raci'dir. Önce Aynalı Baba ile karşılaşır. Birinci gün hiçlik zirvesine (Nirvana'ya) ulaşır. İkinci gün “Ey Ateş! Zulmetleri aydınlat” diyen Zerdüşt'ün diyarına ulaşır. Üçüncü gün devr-i daim şehrine varır; her şey başladığı yere döner. Dördüncü gün imtihan meydanı (mecmua-ı arifan) şehridir. Beşinci gün sahayı azimettir. Altıncı gün Kaf ve Anka şehridir. Yedinci gün Ummânı Azâmet günüdür. Sekizinci gün Raci, muammay-ı ebedi (sonsuz bilmece) ye ulaşır. Dokuzuncu gün Mahfil-i Azam'dır. Manevi seyahatten dünyaya dönen için artık her şey yeni anlamlar almaya başlamıştır.*”¹⁵

c) Tarih-i İslâm

Yazarın en önemli eserlerinden biridir. Tarihi olayları kronolojik bir sırayla anlatan basit ve kuru ifadelerle dolu bir tarih kitabı değildir. Tahlili ve tenkidi tarihin bütün yönleriyle uygulandığı bir tarihtir. Bundan dolayı tarihi olayların temel sebeplerini açıklayan, dünün, bugünün ve yarının meselelerine çözüm getirmeyi hedefleyen bir

¹⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A'mak-ı Hayal, Haz. Osman Gündüz, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s.15.

¹⁵ H.Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1994, s.280.

eserdir. Eser, bugün İslâm'ı ve İslâm topluluklarını yeniden ve doğru bir surette anlamak isteyen Müslüman–Türk gençliğine birçok önemli gerçekleri bildirmektedir.

Konusu İslâm tarihi olan bu eserde yazar, tarihin konuları ile ilgili mezheplerden, tarikatlardan, kelâmî ve felsefî konulardan da bahsetmektedir. Eserinde Tarih Felsefesini çok iyi kullanan Şehbenderzade, materyalistlerin birçok konudaki fikirlerini de ilmî olarak cevaplandırmayı ihmal etmemiştir. Bundan dolayı eser mezhepler tarihi, tasavvuf, dinler tarihi, kelâm, fıkıh ve felsefe gibi alanlardan da bahsetmesiyle çok maksatlı bir tarih hüviyetindedir. Ayrıca eserde çağının ve geleceğin insanlarına mesaj vermeyi de unutmamıştır.

d) Üssü'l İslâm

Şehbenderzade, bu eserin giriş kısmında Auguste Comte'un üç hal kanununu ele alarak tenkit etmiştir. Bunda felsefî açıdan bir katiyet bulunmadığını bildirmekte olup, iman, metafizik ve ilmin ayrı sahalar olduğunu, bunlardan birinin varlığının, diğerlerini ortadan kaldıramayacağını, belirterek, hem tabii ilimlerde hem de metafizik ilimlerde âlim ve dindar pek çok mütefekkir bulunduğunu söylemiştir. Sonra Comte'un icat ettiği “*İnsaniyet Dini’ni*” tenkit ederek bu dinde Allah ve ruhun bekâsı bulunmadığını, gerçeklikten uzak olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra “*erkân-ı iman’ı*” izah edip o günkü dimağlara tesir etmiş bir kısım felsefî anlayışları tenkit ederek, İslâmî gerçekleri açıklamaya yönelik bir “*İlm-i Kelam*”denemesi olarak görülmektedir.

2. Basılmış Olan Diğer Eserleri

a) “Abdülhamid ve Seyyid Muhammedü'l Mehdî ve Asr-ı Hamidi’de Âlem-i İslâm ve Senusiler” (1325/1909).

- b) “Vay Kız Beyciği Seviyor” (1326).
- c) “Öksüz Turgut” (1326).
- d) “İstibdadın Vahşetleri Yahut Bir Fedainin Ölümü” (1326).
- e) “İlm-i Ahval-i Ruh” (1327).
- f) “Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa” (1327)
- g) “Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim” (h.1331/1915).
- h) “Muhalefetin İflası” (h.1331/1915).
- i) “Huzur-ı Akl’ü Fende Maddiyün Meslek-i Dalâleti” (h.1332/1916).
- j) “Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?” (1329/1913).
- k) “Akvam-ı Cihan” (1329/1913).
- l) “Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?” (1329).
- m) “Türk Armağanı.”
- n) “Müslümanlar Dinleyiniz!” (1910)
- o) “İki Gavs-ı Enam: Abdülkadir ve Abdüsselam” (1913).¹⁶

3. Tamamlanmamış Olan Eserleri

- a) “Aşk-ı Balâ.”
- b) “Bektaşiler ve Hey’et-i İctimaiye-i Osmaniye.”
- c) “İmam Gazali’nin Mühim Bir Eseri: Kitabı Maznun Bihi Ala Gayrı Ehlihi.”
- d) “Üç filozof.”
- e) “Yeni Mantık.”
- f) “Tarih-i İslâm ve Osmanî.”
- g) “Yaşasın Bad-ı Saba.”

¹⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, Hikmet Yazıları, Haz Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s.43–46.

- h) “İlm-i Tevhit.”
- i) “Murad Orta.”
- j) “Divançe.”
- k) “Tabakat.”
- l) “Tortu.”
- m) “Yer, Gök, İnsan.”
- n) “Gazal-ı Bedeviye.”
- o) “Şeyh Bedreddin.”¹⁷

¹⁷ Filibeli, A.g.e. s.46–48.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMET HİLMİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ AKIMLARI DEĞERLENDİRİŞİ

I. Din’e İlişkin Görüşleri

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’le birlikte var olagelen din geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini korumakta ve bundan sonra da koruyacaktır. Bu durum Bergson’un, “*Geçmişte bulunduğu gibi bugün de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar olacaktır. Fakat dinsiz bir toplum asla olmayacaktır*”¹⁸ düşüncesi ile desteklenmiştir.

“**Din**” kavramı “**d-y-n**” kökünden türeyen bir isimdir. Kur’an-ı Kerim’de 95 yerde geçmekte olan “Din” kelimesi sözlükte “ceza/mükâfat, âdet/durum, itaat/isyan, hesap, zül, hüküm/kaza, galebe, ibadet, millet gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak “din”; akıl sahiplerini kendi arzuları ile bizzat hayırlara sevk eden ilâhi bir nizam, Allah tarafından konulmuş ve insanları O’na ulaştıran bir yoldur. İman ve amel konusu olarak akıl ve ihtiyara (iradeye), teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının bütününe denir.”¹⁹

İslâm bilginlerinden Seyyid Şerif el-Cürçani’ye göre “*din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhi bir kanundur*”.²⁰ M. Hamdi Yazır klasik tarifleri de dikkate alarak dini “*akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarıyla bizzat hayır ve nimete sevk eden bir vaz-ı ilâhi, şeriat ve millet, beşerin ihtiyari fiillerinin*

¹⁸ Murtaza Korlaelçi, “*Din-Felsefe Etkileşimi*”, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Dergisi, C.XXXIX, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1999, s.71.

¹⁹ İsmail Karagöz, Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yay, Ankara 2006, s.121–122.

²⁰ Günay Tümer, “*Din*” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c.IX, s.315.

hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir amili manevî” şeklinde tarif etmiştir.²¹

Modern Müslüman âlimlerden, dini klasik tariflerden biraz daha farklı ve daha kapsamlı şekilde tarif edenler vardır. Muhammed Abdüh’a göre “*din, insanın kâinattaki varlıkları müşahade ederek duyular üstü ilâhi gerçekleri kavramasından ibarettir. Bu ilâhi gerçeklerden biri de peygamberlik kurumudur. İnsan ancak peygamberlerin getirdiği mesaj yardımıyla ilâhi hakikatin mahiyetini kavrar ve her türlü davranışının karşılığını başka bir âlemde göreceğini öğrenir.*”²² Çağdaş Müslüman fikir adamlarından Seyyid Hüseyin Nasr’a göre “*din insanı gerçeğe bağlayan şeydir. Her din netice itibariyle biri doktrin, diğeri metot olmak üzere iki unsur ihtiva eder. Din öncelikle mutlak hakikati nisbi olandan ayıran bir doktrin, ikinci olarak da hakikat üzerine düşünmeye, mutlak olana bağlanmaya, insan varlığının gaye ve anlamına uygun biçimde Allah’ın iradesine göre yaşamaya elverişli bir metottur.*”²³

Din ile ilgili bu tariflerden sonra Filibelinin din anlayışına geçebiliriz. Şehbenderzade önce din kavramı üzerinde durmuştur. Filibeliye göre din kelimesi üzerinde çeşitli görüşler belirtilmiştir. Bu görüş farklılıklarına sebep olarak ise herkesin sahip olduğu bilgi türü açısından konuya yaklaştığını bundan dolayı dinler hakkında yazılan eserleri incelemeyen önce, yazarların mensup oldukları felsefi ekolleri bilmenin gerekli olduğunu söylemiştir.²⁴ Ahmet Hilmi dinin tarifini şöyle yapmıştır: “*Din, iki haddin birleşmesinden hâsıl olan fikirdir. Bu iki hadden biri sosyal topluluk ve insanoğlu, diğeri insanlıktan ayrılmaz bir surette ve adeta zaruri olarak mülhem olan tabiatüstü bir hakikattir.*”²⁵ Düşünürümüz bu tarifini biraz daha geniş bir anlama taşıyarak din hakkında şöyle bir tarif yapmıştır: “*Din, bir insanın kendinden üstün ve*

²¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Nebioğlu Basımevi, 1960, c. I, s.83.

²² Günay Tümer, “Din”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c. IX, s.315.

²³ Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm – İdealler ve Gerçekler (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1985, s.15 – 41.

²⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, Çev. Cem Zorlu, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s.37.

²⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.43.

*muhtaç olduğu bir kudreti anlaması ve itiraf etmesidir.”*²⁶ Ahmet Hilmi’nin bu tarifi çok genel olup hak-batıl bütün dinleri kapsamaktadır. Filibelinin bu açıklamalarına göre dinin varlığından söz edebilmek için iki şart gerekmektedir. Bunlardan birisi toplum veya onun en küçük bireyi olan insan diğeri ise kendisini âdeta zaruretle kabul ettiren tabiatüstü mutlak varlığın mevcudiyetidir. Düşünürümüze göre dinî düşüncede üç ortak nokta vardır. Bunlar:

- 1-Bizim üstümüzde ve bize uyması gerekmeyen bir gücün varlığını itiraf;
- 2-Bu gücün kontrolü altında ve ona bağımlı olduğunu hissetme;
- 3-Bu güçle insan arasındaki ilişki (kulluk, mabudluk veya vahdet).²⁷

Şehbenderzade dini, tarihi ve mevcut şekillerine göre değerlendirerek hak ve batıl olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Hak ve batıl gibi iki kesin ayrıma tâbi kılan husus ise, batıl yorumlar ve inanç ile esasının değişime uğramasıdır.²⁸

Filibeliye göre din akla uygun ve ona muhtaçtır. Fakat dinin konusu olan bazı hususlar aklın ilkeleri ile çözümlenememektedir. Bu yüzden o, Cenâb-ı Hak tarafından bir kısım seçkin ve müstesna kişiler vasıtasıyla, dinin tebliğinin yapılmasını ilâhi bir hikmet ve lütuf olarak düşünmüştür.²⁹

Ahmet Hilmi’ye göre her insanda bir takım hisler vardır, fakat bu temel hisler içerisinde en yüce ve en son duyguların dini mahiyet arz edenler olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı Filibelinin dinî düşüncesinde, dinî duygunun çok büyük bir yeri vardır. Çünkü ona göre din, dinî duygu ile ayakta kalır.³⁰ Düşünürümüz dinî duygu ile “vicdanî zevk ve dinin samimiyet zevki” olduğunu ifade etmiştir.³¹

Şehbenderzadeye göre din duygusunun bütün temelini Allah (Vâcibu’l Vücûd) düşüncesi oluşturmuştur. Eğer bu gerçek olmazsa hiçbir şeyi açıklayamayız. Fakat yalnız

²⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.44.

²⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm’ın Esasları, Çev. A. Bülent Baloğlu – Halife Keskin, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.19.

²⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.3.

³⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s.552.

³¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.45.

Allah'ı bilmekle dinî duygu tatmin edilmiş olmaz. Din, sadece Allah'ı bilmekten ibaret değildir. O'nu bilmekle beraber, O'na dostluk ve sevgi göstermek ve ilâhî iradesine boyun eğmek te gereklidir.

Ahmet Hilmi dinde, bilimde hiç bulunmayan ve felsefede öncüller halinde ve eksik bulunan merhamet, kutsallık gibi yüce şeylerin ve buna ek olarak ahlâkî esasların olduğunu kabul etmiştir. Filibeli, hiç kimsenin bir kimya laboratuvarına girdiğinde, kalbinde acıma ve sevgi duymazken, bir mabedin muhteşem sükûnu, kalbi okşayan gizli çekiciliği karşısında her insanın ince hisler taşımadan duramayacağını söylemiştir. Hatta görünüm itibariyle, dini inkâra çalışan fakat buna rağmen nezahet hissi ve düşüncesini yok edemeyen şahısların bile, din duygusunu hissettiklerini düşünmüştür. Meşhur Ernest Renan'ın, güzel bir ses ile saf bir insanın Kur'an okuduğunu işittiği zaman, kendisinde temiz bir şevk ve zevk hissetmiş olmasını da bu düşüncelerine örnek göstermiştir. Ahmet Hilmi, ekmek yiyen bir insanın, nefes alıp vermekten müstağni olması düşünülemeyeceği gibi, hiçbir kimsenin de ifrat kastı veya tabii duygularını ve ruhi ihtiyaçlarını yok etmedikçe, dine muhtaç olmayacağını düşünmenin kabul edilemez olduğunu söylemiştir.³²

Düşünürümüze göre bilim, felsefe ve din insanlığın muhtaç olduğu üç çeşit ihtiyaçtır ki, bunlardan birini inkâr, insan tabiatının ihtiyaçlarını anlamamaktan doğan bir sapıklık ve bir hastalıktır.³³

II. Yaşadığı Dönemdeki Siyasal ve İdeolojik Ortamı Değerlendirişi

Osmanlı'nın son dönemlerinde ülkenin geri kalış sebebinin din midir değil midir tartışmaları yapılırken Batı bilimsel ve teknolojik alanda son sürat ilerlemeye devam etmiş ve bir yandan da sömürgeleştirme hareketlerinde bulunmuştur. Aydın kesim devletin geçirmekte olduğu bu bunalımdan kurtulmak amacıyla yeni reform

³² Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm'ın Esasları, s.8.

³³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.9.

hareketlerine girişmiştir. Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu bu buhranlı dönemden kurtulabilmesi için ülkenin ileri gelenleri dört siyasi yol takip etmişlerdir. Bunlar sırasıyla Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılıktır. Şimdi de bu akımları ve Filibelinin bunlara karşı olan yaklaşım tarzını gözden geçirelim.

A. Osmanlıcılık

Osmanlıcılık özellikle Fransız Devrimi sonrasında güçlenen milliyetçilik hareketleri üzerine, çok uluslu Osmanlı Devletinin dağılmasını önlemek için, devlet ve toplum yapısında bütün etnik ve dinsel ayrılıkları aşan bir kimlik yaratma hareketi,³⁴ Osmanlı halkını haklar ve ödevler bakımından eşit duruma getirme esasına dayanan bir düşünce akımıdır.³⁵ Bununla imparatorluğun ömrünün uzatılması düşünülmüştür. Bu fikri akımın temsilcileri imparatorluğun kurtarılabilmesi için bütün vatandaşlara mutlak eşitlik garantisi verilmesi dolayısıyla onların da ortak menfaat için çalışabilmeleri³⁶ düşüncesini benimsemişlerdir. Osmanlıcılık düşüncesini savunanlar arasında, Osmanlı siyaseti Devletin en kuvvetli zırhı, en büyük savunma silahı, en doğru hedefidir, “*Milli mevcudiyetimizin asıl koruyucusu budur*”³⁷ gibi ifadeler yükselmiştir. Bütün bu iyi niyetli çalışmalar maalesef hep teoride kalmış, bir türlü hayata geçirilememiş ve neticede bu sahalardaki faaliyetlerin hız kazanması ile Osmanlıcılık düşüncesi fikrî ve siyasî tabanını gittikçe kaybetmiştir.

Filibeli Ahmet Hilmi’nin Osmanlıcılıkla ilgili düşüncelerine gelince her şeyden önce düşünürümüz hiçbir zaman bir Osmanlı Türkü olduğu düşüncesinden uzaklaşmamış ve buna derinden bağlı kalmıştır, “*Osmanlı unvan-ı mefharetini hepimiz kabul ediyoruz. Şu kadar ki bu unvan bir Türk’ün derisi hükmündedir*”³⁸ gibi düşünceler Şehbenderzade’nin Osmanlıcılıkla ilgili görüşlerini apaçık yansıtmaktadır. Filibeli

³⁴ AnaBritanica, “*Osmanlıcılık*”, İstanbul 1986, C. XVII, s. 229.

³⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara 2005, s. 16.

³⁶ Zekeriya Uludağ, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yay. Ankara 1996, s. 61.

³⁷ Akçura, A.g.e. s. 90–92.

³⁸ Uludağ, A.g.e. s. 63.

Osmanlıcılık fikrini savunanların kuvvetli bir Osmanlı milleti meydana getirmek düşüncesinde olduklarını söylemiştir. Fakat Fransız ihtilali ile beraber ülkenin her yerinde milliyetçilik hisleri uyanmıştır. Her millet kendi muhitinde kendi lisan ve âdetinin egemen olmasını arzu ettiğinden düşünür, Osmanlıcılık fikrinin ütöpik bir emel olduğu düşüncesini benimsemiştir.³⁹ Ayrıca Ahmet Hilmi, Osmanlıcılık fikrini savunanların isteklerinin meşru bir zeminde kalmadığını, sözde Osmanlı taraftarlığı gibi ifadelerin günlük hadiselerle yalanlandığını ifade etmiştir.⁴⁰

B. İslamcılık

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz döneminde⁴¹ dinî siyasî bir ideoloji olarak ortaya çıkan İslâmcılık fikri, İslâm dinini halkı Müslüman olan ülkelerde hâkim kılmak, “İslâm’ı bir bütün olarak yeniden yaşatmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... Kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴²

İslâmcılık düşüncesi 1870 yılından itibaren Osmanlının hâkim siyaseti olmuş ve bir fikir hareketi olarak ta II. Meşrutiyet’in ilânından sonra başlamıştır.⁴³ Ancak meşrutiyetin ilânından sonra Arap ülkeleri ve Balkanlarda Osmanlı hilâfetine karşı başlayan milliyetçilik hareketlerinden dolayı İslâmcılık ta başarılı olamamış ve bu hareketten vazgeçilmiştir.⁴⁴

Düşünürümüz Filibeli Ahmet Hilmi, her şeyden önce İttihadı İslâm fikrinin üç anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Birincisi, İttihadı Siyasi dir, siyasi birlik anlamına

³⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, Muhalefetin İflası, Haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Yay. İstanbul 2005. s. 30.

⁴⁰ Uludağ, A.g.e. s. 65.

⁴¹ Akçura, A.g.e. s. 17.

⁴² İsmail Kara, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, İstanbul 1997, c. I, s. 17.

⁴³ Şerif Mardin, Türkiye’de Din ve Siyaset, İstanbul 1991, s. 26.

⁴⁴ İsmail Kara, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Düşüncesinde Arayışlar, Haz. İlyas Çelebi-Ziya Yılmaz, İstanbul 1999, s. 15; Filibeli Ahmet Hilmi, Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz, Darulfünun Efendilerine Tahriri Bir Konferans, Hikmet Matbaası, İstanbul 1329, s. 15.

gelir. Farklı milletlerden meydana gelen, menfaatleri ayrı, alışkanlıkları ve dilleri farklı Müslümanların, bir hükümetin siyasi idaresi altında toplanmasını kabul etmektir. Ahmet Hilmi, böyle bir İttihadı İslâm'ı farklı milletlere menfaatlerine aykırı olacağından imkânsız olarak görmüştür. İkinci olarak, İttihadı İslâm, dinî bir birlik manasına gelir. Ona göre, böyle bir birlik zaten İslâm dininde mevcuttur. O, böyle bir birliğin “*İttihadı tam*” haline getirebilmek için, mevcut olan birtakım tarikat ve mezhep farklarının ortadan kaldırılması, birleştirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Üçüncüsü, “*İttihadı İçtimai İslâm*”dır. Ahmet Hilmi, böyle bir ittihadın temellerini İslâm'ın attığını fakat Müslümanlar tarafından gerekli ehemmiyetin verilmediğini ifade etmiştir. Filibeliye göre İttihadı Siyasi ne derece imkânsız ise, İttihadı İçtimai o derece faydalı ve mümkündür. Çünkü bu ittihat İslâm dinine mensup olanlar arasında, hukuka riayet ve menfaatlerin muhafazası üzerine kurulmuştur. Ahmet Hilmi, İttihadı İçtimai İslâm fikrinin, Müslümanlar arasında ilerlemeyi sağlayacağı gibi dinin siyasetin oyuncağı olmasına engel olacağını da dile getirmiştir.⁴⁵

C. Türkçülük

XIX. asrın sonlarında Osmanlı devletinin kurtuluşu için ortaya atılan Osmanlıcılık ve İslâmcılık fikirleri gerçekleşmeyince, bu defa aydınlar tarafından Türkçülük fikri ortaya atılmıştır. Türkçülük II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı aydınlarınca geliştirilen ve etkisini Cumhuriyet döneminde de sürdüren düşünsel ve siyasal akımdır.⁴⁶ Türkçülük akımının öncüsü sosyolog Ziya Gökalp'tır. Gökalp'a göre Türkçülüğün gayesi Türk harsını yaratmaktır. Ona göre, İslâm Dini yaratılacak olan

⁴⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, *Asrı Hamidide Âlem-i İslâm ve Senusiler*, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 62.

⁴⁶ AnaBritanica, “*Türkçülük*” İstanbul 1986, C.XXI, s. 278.

milletin özünü, batı medeniyeti görüşünü, Türkçülük ise, milli varlığın adını ve ülküsünü oluşturmaktadır.⁴⁷

Şehbenderzade bu üç akımı, yani Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük fikirlerini birbirinden ayırmaz. Ahmet Hilmi, Osmanlıcılık unvanının “*Türkün derisi*” hükmünde olduğunu söylerken; milleti ve vatanı sevmeyi, İslâm’ın prensipleri içinde telakki etmiştir.⁴⁸ Fakat Filibeliye göre, Osmanlı ülkesinde birçok kavimler vardır. Bu kavimlerin her birinin lisani, âdeti, mezhebi, tarihi, maksatları farklıdır. Dolayısıyla bu kavimleri, bilinen sıfatı “*Türklük*” olan bir merkeze bağlamak arzusu hayalî bir emeldir. O, Türkçülük fikrini savunanlara “*Türklük Korkusu*” düşüncesini silemeyecekleri gibi daima Türk olmayan milletlerin muhalefet ve iddialarına maruz kalacağını düşünmüştür.⁴⁹ Bununla birlikte Ahmet Hilmi, Türk ırkını, ezici ve baskı unsuru olacak durumların karşısında yer alarak, tarihi bağlara karşı daima hassas davranmış ve bir kültür milliyetçiliği şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir.⁵⁰

D. Batıcılık

Osmanlı Devletinin kurtarılması için II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı seçkinlerinin bir bölümünün ürettiği tezlerden biri Batıcılıktır.⁵¹ Batıcılık bir Batılılaşma yanlısı düşünce hareketidir. Batı dışındaki toplumlarda Batının gelişmişlik seviyesine ulaşma çabalarını ifade etmek için kullanılan bir tabirdir.⁵² “*Batıcılık fikrini savunan Abdullah Cevdet gibi kişiler, geri kalmışlığın nedeni olarak, Asyalı kafamız ve yozlaşmış*

⁴⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Çev. Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 25.

⁴⁸ Uludağ, A.g.e. s. 63.

⁴⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası*, Haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul 2005, s. 31.

⁵⁰ Uludağ, A.g.e. s. 63.

⁵¹ AnaBritanica, “*Batıcılık*”, İstanbul 1986, C. III, s. 440.

⁵² Şükrü Hanioglu, “*Batılılaşma*” TDV İslam Ansiklopedisi, C. V, İstanbul 1991, s. 148.

*geleneklerimizi gösterirler. Onlara göre, bizi geride bırakan, bırakmaya da devam edecek olan güç, dünya işlerini hükmü altına alan din devlet sistemidir”.*⁵³

Ahmet Hilmi'nin Batıcılıkla ilgili düşüncelerine gelince, Filibeli her şeyden önce Avrupa medeniyetine yaklaşılmalı, ondan istifade edilmesi gerektiğini de savunurken Batı'nın körü körüne taklit edilmemesi gerektiği yönünde de Batıcılığı eleştirmiştir. Şehbenderzade şöyle demektedir: *“Biz Müslümanlar Avrupa ulûm ve fûnûnuna yabancı nazarıyla bakmamalıyız. Ulûm ve fûnûnu Avrupalılar Müslümanlardan istiare etti, şimdi biz de bu ulûm ve fûnûnu istirdat edersek, mal-ı mağsubumuzu ele geçirmiş oluruz, yabancı malı almış sayılmayız.”*⁵⁴

Batı'yı körü körüne taklit etmeme hususunda da Osmanlı aydınlarını uyaran Filibeli, Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? isimli eserinde *“Bu milleti, Avrupa'dan körü körüne ve iğreti alınan beş on düsturla başka bir kalıba dökmeye kalkışmak son derece gülünç bir hâldir. Kuru bir taklitle ciddi şekilde terakki edemeyiz. Sahte ilimle yalnız kıyafetimizi ve birtakım eşkâli medenileştirebiliriz(!) ki, bu tekâmül olmadıktan başka, zaten züğürt olan bizleri, pahalı bir geçim tarzına sürükleyerek, tam iflasa götürür. İlerlemek istiyorsak, bir yandan inhitat sebeplerinin, öte yandan içtimaî bünyemizin unsurlarını tetkik etmeliyiz. Biz, milliyetimizi meydana getiren temelleri düzeltecek ve kuvvetlendirecek yerde, bu temelleri harap halde bırakıp, yeni temeller atmaya kalkışırsak, intihara teşebbüs etmiş oluruz. Fakat ilerleme ve yenileşme anlamına yabancı kalır da, geri görüşler içine saplanırsak, içtimaî varlığımız kansızlıktan mahvolur”*⁵⁵ diyerek körü körüne taklidi tenkit eder ancak ilerleme ve gelişmeye yabancı kalınmamasını tavsiye etmiştir.

⁵³ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 412.

⁵⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, Hikmet Yazıları, Haz. Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s. 36.

⁵⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? Haz. Necip Taylan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 16.

II. Meşrutiyet dönemi siyasî ve fikrî cereyanların çok sık tartışıldığı, münevver diye sayılan insanların sık sık görüş değiştirdiği bir dönemde, Ahmet Hilmi dinî inançlara bağlı, Türk ve İslâm mütefekkeri olarak topluma ışık tutmuştur.

“Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm” adlı eserinde Zekeriya Uludağ, *“Tanzimat’tan sonra ülkemizde kültür milliyetçiliği olarak ortaya çıkıp gittikçe hızlanarak gelişen bu hareket içinde Ahmet Hilmi, Türklük ve İslâmlık idealini birleştirerek işleyenler arasında önemli bir yer işgal etmektedir”*.⁵⁶

Netice olarak Ahmet Hilmi’nin *“Hikmet”* gazetesindeki yazılarından, eserlerinden, hakkındaki araştırma ve değerlendirmelerden onun İslâmcılık düşüncesinin savunucuları arasında olduğu söylenebilir.⁵⁷

III. Şehbenderzadenin Felsefi Akımlara Yaklaşım Tarzı

A. Kant’ın Kritisizmini Eleştirisi

Eleştiri felsefesi anlamına gelmekte olan Kritisizm, bilginin imkânı, sınırları, insan zihninin ve aklının gücü, yapısı üzerine Kant’ın başlattığı tenkitçi akım ve felsefe yöntemidir.⁵⁸ Şehbenderzade Kant’ın insanın kendi benliği ve idrakinin tahlilini yapmada güzel örneklerden birini teşkil ettiğine inanmış ve filozofun sözlerine büyük bir değer atfetmiştir. Kant tarafından tesis edilen tenkitçiliğin, çağdaş felsefe dünyasının önemli bir şekli olduğunu ve bu ekol taraftarlarının ortaya koymuş oldukları eserler bütünüünün önemli ve değerli olarak kabul edilebileceği görüşünü belirtmiştir.⁵⁹

Filibeli şüphecilerin yalnız maneviyatı değil, hatta aklın değerini inkâr ettiklerini, bunun tam tersine dogmatiklerin ise akla sınırsız bir değer verdiklerini, böylece ifrat ve tefrit arasında kaldıklarını söylemiştir. Ahmet Hilmi, Kant’ın *“ne bilebilirim?”* sorusuyla işe başlamasının ve bilgilerimizin akıl ve deney yoluyla oluştuğunu söyleyerek orta yolu

⁵⁶ Uludağ, A.g.e. s. 115.

⁵⁷ Ülken, A.g.e. s. 293; ayrıca bkz. İlber Ortaylı, *“XIX. yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti”*, Türkiye Günlüğü, 31 Kasım-Aralık 1994, s.30.

⁵⁸ S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s.124–125.

⁵⁹ Uludağ, A.g.e. s.156.

bulmasının önemli olduğu görüşünü belirtmiştir.⁶⁰ Ancak Şehbenderzadeye göre Kant'ın dediğı gibi, zaman ve mekân fikirleri bize dıştan gelmez, aksine dış eşyaya mekân ve zaman şekillerini bizim aklımız verir. Düşünür, Kant'ın olaylar ötesine ait olan soyut kavramları amelî akla indirgemesi fikrine de katılmaz. Ona göre, Kant'ın bu düşüncelerini kabul etmek şüpheli olmak gibidir. O, insanın ahlâk ilmi içinde akıldan başka kullanacağı başka bir aleti yoksa ve bu alet mutlak varlığa ulaştıramayacak yapıda ise, ne metafizik ne bir ahlâk ne de bir ilim meşru olarak mümkün değildir demiştir ve Kant'ın ameli akıl ile metafizik kavramları ispat etmeye kalkmasının da, insanın kendi aklı ile kendisini reddetmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶¹ Kant'ın tenkit metodunun, birazcık olsun spiritüalizmin dışında bütün felsefi ve sosyolojik akımları etkilediğini özellikle de sosyolojik nazariyelerde bunun açık şekilde görüldüğünü ifade eden Filibeli, tenkitçiliğı, aklın gerçek gücünden fazlasıyla şüphe eden ve bu şüpheyi kötüye kullananlara gerçeğı hatırlatmak için tavsiye etmiştir.⁶²

B. Pozitivizmi Değerlendirışı

Modern bilimi temele alarak metafizik ve dini inançlara karşı çıkan Fransız filozof Auguste Comte'un ortaya attığı felsefi bir düşüncedir.⁶³ Auguste Comte üç hal kanunu adını verdiği kanunıyla insanlığın ve medeniyetlerin düşünce tarihini üç bölüme ayırır:

1-Teolojik Dönem: İnsanlığın ilk çocukluk devresidir. Bu dönemde insanlar hurafeler, masallar, efsaneler ve dinler ile ilgilenmişlerdir.

2-Metafizik Dönem: İnsanlığın buluş çağı dönemidir. Bu dönemde Tanrılardan vazgeçilir, onların yerine ruhlar, gizli mahiyetler konulur.

⁶⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? S.55-56.

⁶¹ Ahmet Hilmi, A.g.e. s.57 v.d.

⁶² Uludağ, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, s.161.

⁶³ Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Sözlüğü, s.849.

3-Pozitif Dönem: Tecrübe ve akıl yoluyla bilginin araştırıldığı, deneye girmeyen her şeyin metafizik olarak kabul edildiği, insanlığın olgunluk yaşına ulaştığı dönemdir.

Filibeli, A. Comte'un ilim anlayışını, sebepler yerine kanunlar, bir başka ifadeyle kâinatta bulunan sebeplerle kâinatı açıklamak olarak yorumlamıştır.

Ahmet Hilmi üç hal kanunu olarak kabul edilen görüşü zikrettikten sonra, Comte'un evveliyatı inkâr ettiğini fakat burada kalmadığını, eğer burada kalmış olsaydı ilme hizmet etmiş olacağını çünkü ilmin sahasını iyi tespit ettiğini fakat insan düşüncesinin daima ilmin sınırları ötesine geçmek ve ilk sebeplere ulaşmak istediğini ve bundan dolayı filozofun dahi kendisinin belirlediği sınırdan kalamadığını ve bizzat ilim, hizmetlerinden dolayı teşekkür ettikten sonra Allah'ı hürmetle hududuna kadar sevk etti, ifadeler kullanması dolayısı ile küfürle itham edilmesine yol açmıştır demektir. Ayrıca Filibeliye göre pozitif metodu kabul etmek, metafizik prensipleri inkâr etmeyi gerektirir.⁶⁴

C. Materyalizmi Eleştirisi

Materyalizm, maddecilik düşüncesini benimsemekle beraber tek varlığın sadece madde olduğunu, maddeden başka hiçbir cevherin bulunmadığını, zihinsel ve doğaüstü hiçbir şeyin olmadığını kabul eden görüştür.⁶⁵ Ahmet Hilmi Materyalizmin orta çağda Hristiyan kilisesinin toplum üzerinde aşırı baskı uygulamasının sonucu, Batı toplumunun içine düştüğü içtimai ve ekonomik bunalımlar karşısında ortaya attıkları bir düşünce tarzı olduğunu ve özellikle XVII. yüzyılda da hızla yayılmaya başladığını belirtmiştir.⁶⁶ Filibeli materyalist filozoflardan Baha Tevfik, Celal Nuri ve Büchner'in düşüncelerini “Huzuru Aklu Fende Maddiyyûn Mesleki Dalâleti” adlı eserinde eleştirmiştir.

⁶⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? S. 44 – 45; İslam'ın Esasları, s.4 – 5.

⁶⁵ Mehmet Akgün, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi, Elis Yayınları, Ankara 2005, s.16.

⁶⁶ Uludağ, A.g.e. s.174 v.d.

Şehbenderzade Ahmet Hilmi, materyalizme “sapıklık felsefesi” demiştir. Gerçekten ona göre, materyalizm fikirsel ve duygusal sapıklığın doğurduğu bir felsefedir. Ona göre materyalistler bir taraftan bilime dayandıklarını söyleyerek metafiziğin bir cinnet olduğunu iddia etmişlerdir, diğer taraftan ise bilim ve bilim sahiplerini küçük görerek en isabetsiz fikirlerle, esassız, inkârcı ve olumsuz bir metafizik meydana getirmek istemişlerdir, düşünürümüze göre bu fikirsel sapıklıklardan başka bir şeyle ifade edilemez.⁶⁷

Filibeli her ne kadar materyalist felsefenin karşısında yer almış ve bu düşünceyi tenkit etmişse de, hiçbir zaman düşüncelerin kapalı kalmasına, kamuoyundan gizlenmesine taraftar olmamıştır. Hatta “Huzuru Aklu Fende Maddiyyun Mesleki Dalâleti” adlı eserinde Celal Nuri’nin “Tarihi İstikbal” isimli eleştirisine geçmeden önce, ona düşüncelerini açıkça ortaya koyduğundan dolayı teşekkür eder ve *“hakikat ışıktı fikirlerin çarpışmasından doğar”, “Fikirler zihinlerde saklı ve gizli kaldıkça, yok hükmündedir. Umuma bir fayda temin edemez. Fikirlerin kıymet ve mahiyetlerinin anlaşılabilmesi için münakaşa ve tenkit meydanına konulmaları icap eder”* buyurmuştur.⁶⁸

D. Evrim Teorisini Tenkidi

Evrin birden bire olmayan, adım adım ilerleyen ve kendiliğinden ya da kendi içinde oluşan değişmeye verilen isimdir. Kimi düşünürler evrimciliğin başlangıcını, felsefe düşünmenin hemen her noktasında yapılabileceği üzere, ilkçağ Yunan

⁶⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, Maddiyyûn Mesleki Dalâleti, Haz. Sadık Albayrak, Tercüman Yayıncılık, 1974, s.93.

⁶⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.67.

felsefesine kadar geri götürmüşlerse de bu felsefi doktrinin asıl ortaya çıkışı XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyılın başlarına rastlar.⁶⁹

Ahmet Hilmi, evrim fikrinin esasında doğru olduğunu kabul etmiştir, fakat tatbikatta yanlış neticeler doğurabileceğini söylemiştir. Ona göre sabit hiçbir şey yoktur. Bütün varlıklar şekillerinin daima değişmesiyle ayakta kalır. Değişme ise en genel ve en gerçek anlamda evrim demektir. Canlılığın evriminde esasların esası inkâr edildiğinde bu melek müphem ve karışık bir hale gelir. Çünkü bütün varlıkların evrimini tesadüfe veya mahiyeti meçhul maddeye atfedildiğinde, insan zihni bir bilinmezliğe bağlanmış olur.

Filibeliye göre bu ekolün kurucuları olan Lamarck ve Darwin'in nazariyeleri Allah'ı ve ruhu inkâra sevk etmemiştir. O, evrim doktrininin Allah'ı ve ruhu inkârdan ibaret olan bugünkü şeklinin, maddecilerin görüşlerinden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Gerçi diyor, Spencer ruhu ve zekâyı aynı şey sayarak maddeciler gibi izah etmiştir. Fakat Herber Spencer, doğru bir vicdan ve geniş bir akla sahip olduğundan, ömrünün sonunda düşüncelerinden vazgeçerek bazı şeylerin bilinemeyeceğini söylemiştir.⁷⁰

IV. Ahmet Hilmi'nin Tasavvuf Anlayışı

Tasavvuf'un kelime olarak genellikle yün anlamına gelen Arapça "sûf" kelimesinden türediği kabul edilmektedir.⁷¹ Terim olarak ise tasavvuf, nefsi ve arzuları sıkı kontrol altına alarak ilâhi bilgilere ulaşma yoludur.⁷² Ahmet Hilmi'ye göre tasavvuf, İslâm doktrininin esasını teşkil eden doğru ve kuvvetli bir ekoldür. Kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. Bu ekol Avrupalıların zannettikleri gibi İslâm'a birkaç asır sonra girmemiştir. Peygamber efendimiz tarafından ahashabın bir kısım seçkinlerine bağışlanmış ve telkin

⁶⁹ Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun v.d. Felsefe Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.524 – 525.

⁷⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? s.108–110.

⁷¹ Süleyman Ateş, İslâm Tasavvufu, Elif Matbaacılık, Ankara 1972. s.5–8; Fazlurrahman, İslâm, Çev. M. Dağ – M. Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981, s.116.

⁷² S. H. Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, s.391.

edilmiştir.⁷³ Filibeliye göre, tasavvuf, ahlâkın ana kaidesi korku ve mükâfat üzerine değil; aşk, muhabbet ve vahdet fikri üzerine inşa edildiğinden İslâm toplumlarında benimsenmiştir. Tasavvuf, yeni ve güzel fikirleri bir gaye edindiğinden, Müslümanlar arasında şiir ve sanatın gelişme ve yayılmasına sebep olmuştur. Lâkin korku ve mükâfat fikri üzerine kurulmuş ahlâki görüşlerin aşırılık ve suiistimali, anlayış bakımından dengesizliğe ve maddi bakımdan sefaletе yol açtığı gibi, tasavvuf fikrinin suiistimali yine zevk ve gösterişe, sefahat ve umursamazlığa sebebiyet vermiştir. Tasavvufun içerdiği hikmetle ilgili sözler ve kaideler, ehliyesiz ellere geçe geçe görünürde parlak ve gerçekte hükümsüz, birbiri ile çelişkili bir sürü düşünceler şeklini almıştır. Tasavvuf yükselme devrinin ardından, mutasavvıflar arasında eski Yunanlıların safsata söyleyen filozoflarını andıran kimseler pek çoğalmıştır. Gazaliler, Muhyiddinler mutasavvıf olmadan önce, zamanlarında mevcut olan ilimleri tamamen tahsil etmişler, ondan sonra hikmet sahasına geçmişlerdir. Sonraki mutasavvıflar ise kozmik ve tabii ilimleri hor görmeye başlamışlardır. Netice olarak Tasavvuf İslâm medeniyetinin yükselme devirlerinde ne kadar büyük hizmet etmişse, gerileme devirlerinde de o kadar fenalıklara yol açmıştır.⁷⁴

Düşünürümüz tasavvufta Vahdet-i Vücut görüşünü benimseyenlerdendir. Ancak o Vahdet-i Vücut nazariyesini benimsemekle birlikte, bu görüşü yaymak isteyen bir tavrı hiçbir zaman takınmamıştır.⁷⁵ Şehbenderzade Vahdet-i Vücut ekolünün, Tevhit fikrinin mantiki bir neticesi olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Vahdet-i Vücut her ne şekil ve tecelli ile tasavvur edilirse edilsin, varlığın mahiyet bakımından bir ve aynı şeyden ibaret olduğu, renk ve şekillerin Mutlak Varlığın tecelli, tezahür ve safhalarından başka bir şey olmadığı anlamına gelmektedir.⁷⁶ Ahmet Hilmi “Amâk-ı Hayal” adlı eserinde, Vahdet-i Vücut nazariyesini ontolojik olarak ele almıştır. Filibeliye göre Vahdet-i Vücut demek,

⁷³ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s.397 v.d.

⁷⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.416–417.

⁷⁵ S. H. Bolay, A.g.e. s.240.

⁷⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s.403.

yaratıcı Zatı, insan, taş, toprak v.s. şeklinde anlamak olmayıp, zorunlu varlığın birliği ve varlıkların son tahlilde Allah'ın emir ve iradesi ile oluşu demektir. Eşyanın hakikatinin Allah'ın varlığından ibaret olduğunu düşünmektir.⁷⁷ Düşünürümüz Vahdet-i Vücut görüşünü benimsemekle birlikte panteizme ise karşıdır. Bunun için Filibeli, Mutlak Varlık mahdud olmadığından, kâinatla sınırlandırılmaz diyerek, Allah kâinattır, kâinatın aynıdır, kâinatın içindedir ya da haricindedir demenin batıl olduğunu düşünür. Çünkü ona göre, zaman ve mekân ile sınırlanması mümkün olmayan Yaratıcı Zat, içte ve dışta olmak gibi bağ ve sınır ile sınırlanamaz.⁷⁸

İKİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN KELAMİ DÜŞÜNCESİ

I. Ulûhiyet

A. İman

“İman” kelimesi sözlükte “**emn**” kökünden türemekte olup “*güven içinde bulunmak, korkusuz olmak*” gibi anlamlara gelip “*güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak*” demektir. Terim olarak ise iman kelimesi genellikle “Peygamberlerin

⁷⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm'ın Esasları, s.27.

⁷⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

Allah'tan din adına alıp tebliğ ettikleri kesinlik kazanmış hususlarda tasdik edilmesi ve onlara inanmaktır.”⁷⁹

Ahmet Hilmi'ye göre Allah'a iman, “*ilâhi sıfat ve isimleri ile beraber Cenab-ı Hakkın varlığını tasdik ve itirafıdır.*” Allah'ın hakiki manada marifetinin insanın gücünü aştığını belirten düşünürümüz bu konuda İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin “*biz, Yüce Allah'ı kendi kitabında kendini tavsif ettiği gibi bütün sıfat ve isimleri ile gerçek olarak biliriz*”⁸⁰ görüşünü delil olarak getirmiştir.⁸¹ Filibeli Allah'ın zatının mahiyetini insan aklının alamayacağını ve insandan istenen imanın bunu kapsamadığını belirtmiştir.

Şehbenderzade Allah'ın varlığını şu şekilde açıklamıştır:

“Allah’u Teâla vardır ve birdir. O varlıklardan ve düşüncelerden hiçbirine benzemez. Hiçbir fikir, hiçbir düşünce onun hakikatını ifade edemez. Mutlak ve namütenahidir. O’nun varlığı kendinden olup, diğer varlıkların da kaynağıdır. Zati varlığı şartlı veya hiçbir düşünce ile sınırlı değildir, kayyumdur. Sonradan olmuş, mümkün bütün varlıkların sebepleri ve imkânları bu kâyûmiyet sayesinde. Bütün sebeplerin müsebbibi, nihai sebep ve nihai illettir. Zati varlığı vacip ve zorunludur. Yokluğu imkânsızdır. Dâim ve Bâki’dir. Zaman ve mekân gibi varlıkların tasavvuru için algılama şartlarından olan şeyler altına giremez. O’nun zati hüviyetine akıl, his ve tecrübe ulaşamaz.

Kâinat emir ve işleri kudretler kudretinin tecelliyâtı ve eseridir. Her yerde isminin manasıyla hazır ve gözetendir. Her sonradan yaratılan varlıkta O’nun zati kâyûmiyeti görülmektedir.”⁸²

Allah'ın bir ve tek olduğunu vurgulayan düşünürümüz Filibeli Ahmet Hilmi, bu hususu şöyle açıklamaktadır:

⁷⁹ Fikret Karaman, Dini Terimler Sözlüğü, DİB Yay. Ankara 2006, s. 315; Ali Köse, “İman”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 212.

⁸⁰ Ebu Hanife, el-Fıkhu'l-Ekber, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde, Haz. Mustafa Öz), Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay, İstanbul 1992, s. 75.

⁸¹ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s. 241.

⁸² Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm'ın Esasları, s. 20.

“Vâhiddir fakat bu birlik benzerlerinden farklılaşma manasına gelmez. Ferddir fakat bu teklik sayı dizisindeki çifte karşılık gelen teklik değildir. Ehaddır yani parçaların birleşmesinden meydana gelmemiştir. Evren ve varlıklar onun kayyum oluşunun delilleridir.”⁸³

Şehbenderzade Zat-ı Bari’yi tarif ederken üzerinde durduğu en önemli husus *“kayyumiyettir.” Bütün varlıklar O’nun zati kayyumiyetine muhtaçtır. Allah’ın varlığı kendindendir. Var olması için hiç kimseye muhtaç değildir. Ancak diğer bütün varlıklar var olmak için Allah’a muhtaçtırlar.”⁸⁴*

Yüce Yaratıcı mücerret bir fikir, bir kategori, yüksek bir cins değildir.⁸⁵ Yani insan zihninin dışında gerçek bir varlığı vardır. Hayali bir varlık değildir. Ancak bu varlık sonradan meydana gelmişlere de asla benzemez. O’nu şahıs olarak tasavvur etmek de doğru değildir. Çünkü şahsiyet benzerlerinden farklı, zorunlu olarak ve belirli bir şey demektir. Cenab-ı Hak ise sınır ve belirlenmişlikten uzaktır.⁸⁶

“Zat-ı Bari kâinatla sınırlı değildir. Cenab-ı Hak için kâinattır veya kâinatın aynıdır ve içindedir demek ne kadar batıl ise kâinatın dışındadır demek de o oranda batıldır. Allah zaman ve mekân ile sınırlı değildir. Her yerde hazır ve nazırdır.”⁸⁷

Ahmet Hilmi, *“kâinatla sınırlı değildir”* cümlesi ile maddecilerin, *“kâinatın dışında da değildir”* fikri ile deistlerin ve idealistlerin fikirlerini reddetmiştir.

Allah, bütün noksan sıfatlardan münezzehtir. Gazap, teessür, üzüntü, infial, lezzet alma, ferah, ruh genişliği gibi kavramlar bizim anladığımız manada Allah’a isnat edilemez. Kur’an’da geçen bu kelimelere insanlık üzerinden alınmış anlamlar vermek İslâm’ın hakikatini inkâr etmek gibidir.⁸⁸

⁸³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 21.

⁸⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 22.

⁸⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 23.

⁸⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 24.

⁸⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 27.

⁸⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 24–25.

Filibeliye göre bu âlemin yaratılmasında Yüce Yaratıcı herhangi bir şahsi menfaat gütmemiştir. Ancak bu durum abes veya zorunluluk olarak da anlaşılmamalıdır. Evren, dikkatle incelenirse onun her parçasında bir ahenk, bir gaye olduğu anlaşılır.⁸⁹

B. Allah'ın Varlığının İspatı (İsbât-ı Vâcib)

Varlığı kendinden olan, var oluşunda başkasına muhtaç bulunmayan bir zâtı delillendirmek manasına gelen “*isbât-ı vâcib*,” yani Allah'ın varlığını ispat etme konusu tabii olarak, aklı başında her insanı ilgilendiren bir konudur. Bundan dolayıdır ki, hemen hemen bütün dinlerde isbât-ı vâcib konusu vardır.⁹⁰ Allah var mıdır yok mudur tartışmaları tarih boyunca devamlı olmuştur. Ancak XIX. ve XX. yüzyıl materyalizm ve pozitivism gibi inkârcı akımların en etkili oldukları dönemlerdir. XIX. yüzyılda Avrupa'yı kasıp kavuran materyalizm ve pozitivism fırtınası sadece batı dünyası ile sınırlı kalmamış, Türkiye ve İslam dünyasında da etkili olmuştur. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi inkârcı akımların Türkiye'ye girmeye başladığı dönemde yaşamış ve onlara karşı ilk eser verenlerdendir.

Filibeliye göre insan fitratında her zaman din duygusu vardır. A. Comte'un hayatı hakkında kısa bilgi veren düşünürümüz Comte'un hayatının sonlarında yeni bir din oluşturma çabalarını “*insanın ilim şeklinde akıl delaletiyle bile olsa bir takım samimi ihtiyaçlardan uzak kalmayacağını*” belirtmiştir. Filibeliye göre bu ihtiyaçların tümü tanrı ve din fikri ile ilgilidir.⁹¹ Mütefekkir insan tabiatında mevcut fitri imanın ve bunun zıddı olan şüphenin bulunduğunu belirtmiştir.⁹²

Ahmet Hilmi'ye göre hiçbir akıl Allah'ı tamamen inkâr edemez, hiç kimse kendi varlığını inkâr etmeden diğer varlıkları inkâr edemez. Edemediği takdirde ise bu geçici

⁸⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 25.

⁹⁰ Bekir Topaloğlu, İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib), DİB Yay. Ankara 2001, s. 15.

⁹¹ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? s. 47.

⁹² Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm'ın Esasları, 3.

varlıklara, bu sınırlı benliklere değişmez ve esas bir sebep aramaktan kurtulamaz.

Allah'ın varlığının apaçık olduğunu belirten yazarımız, şunları söylemiştir:

*“En gafiller, en kayıtsızlar, en inatçılar bile kendisine kalbinin ve vicdanının derinliklerinden feryat ettiği dakikada boş yere inkâra uğraştığı Vâcibu'l – Vücûd'u (Allah'ı) bilir ve ona saygı duyar. Bazen ise o Yüce Allah'a baş eğmemek davasında olanlar bir kadına, bir puta baş eğmek aşağılığını göstererek anlayış sahiplerine Vücûd'u Bari'yi ispat eden delillerden bir ibret delili gösterir.”*⁹³

Görüldüğü gibi Filibeli, dinin insanın tabii bir ihtiyacı olduğunu belirterek bir nevi fitri delil getirmektedir. Buna tecrübî delil de denilebilir.

Cenab-ı Hak, zatı ile sabit ve varlığı delile muhtaç olmayacak kadar açıktır. Gerçekten de akıl ve imanın, bütün eşyanın varlığının delili yaratıcı zat'tır. Yaratıcı zat sayesinde varlıkların ve olayların bir manası ve bir hakikati oluyor.⁹⁴ Yani bütün varlıkların dayandığı bir nokta-i istinadın olması gerekir ki bu da Allah'ın varlığıdır.

Daha öncekilerin delillerine yapılan itiraz için Filibeli, *“insan idrakini bozmaya kadar yürünmedikçe bunlara itiraz edilemeyeceğini”* belirtmiştir.⁹⁵

*“Biz onlara dış dünyada ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz”*⁹⁶ ayetini temel alan Filibeli Ahmet Hilmi temel olarak iki farklı isbât-ı vâcib düşüncesini açıklıyor. Bunlardan biri enfüsi yani insanın bizzat nefsinden hareket eden, insanın inanma ihtiyacı üzerine kurulmuş olan şekli diğeri de afakî yani dış dünyadan (kozmografya) hareketle Allah'ı ispat etme şeklidir. Enfüs ve afaktaki ilahi ayetler O'nun tabii ve açık delilleridir.⁹⁷

1.Enfüsi (Fıtrat) Delil

⁹³ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? s. 48.

⁹⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm'ın Esasları, s. 28.

⁹⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 29.

⁹⁶ Fussilet Suresi, 41/53.

⁹⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 29.

Ahmet Hilmi insan tabiatının fitri bir şekilde Allah’a inanma duygusuna sahip olduğunu ifade etmiştir. Filibeli bu temel düşünceden hareket ederek insan idrakinin incelenmesi ile Allah’a ulaşılabileceğini belirtmiş ve bu hususu şöyle açıklamıştır:

“Her ferdin en açık ve samimi, ani bir tecrübe ile bildiği şey, kendi nefsinin varlığıdır. Her bireyin her an ve her münasebetle yaptığı tecrübe kendi nefsinin varlığının tecrübesidir. Bu tecrübe esasların esası (üssü’l – esas) dır. Bu sebebe bağlı olarak, kendi nefsinin inkâra kalkışan hiçbir ciddi düşünür görülmemiştir. İnsan ruhu üzerinde ciddi bir araştırma, hakiki bir tahlil, Vâcibu’l – Vücûd’a ulaşmak için en tecrübî bir metottur.”⁹⁸

“Marifetin imkânı ancak idrakimizledir. Acaba idrakimiz mutlak ve sonsuzu bilmeye güç yetirebilir mi?”⁹⁹ Şehbenderzade, bu soruya hayır cevabını verenlerin çok olduğunu belirtmiştir. Bu cevabı verenlere göre *“bilinmek sınırlandırılmış olmaktır. Cenab-ı Hak ise sınırsız ve mutlak olduğundan bilinemez.”* Düşünürümüze göre bu iddia bir hakikat değildir; çünkü bir aşırılıktır. Bunun karşılığında tamamen bilinir iddiasıdır ki, her ikisi de batıldır. Mutlak tam olarak bilinemez, fakat bir yolla bilinir. Hatta O’na bir isim verilmesi ve öteden beri varlığının kabul ve inkâr edilişi O’nun bir şekilde bilinebilecek olduğuna delildir. Filibeli, *“Seni hakkıyla bilemedik Ey Ma’ruf!”* ifadesini* bu anlamda yorumlamıştır.¹⁰⁰

Ahmet Hilmi, insanların ilim şeklinde akıl dalaletiyle bile bir takım samimi ihtiyaçlardan uzak kalamayacağını belirtmiştir. Bu ihtiyaçların tümü tanrı ve din fikridir.¹⁰¹ İnsan tabiatında mevcut fitri iman vardır.¹⁰²

Düşünürümüzün yukarıda belirttiğimiz fikirleri incelendiğinde Descartes ile olan fikri benzerlikleri hemen anlaşılmaktadır. Filibeli, Descartes’in imandan hareketle

⁹⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 31.

⁹⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 22.

* Filibeli, “Seni hakkıyla bilemedik Ey Ma’ruf “ ifadesini hadis olarak ifade etmektedir. Ancak kaynaklarda böyle bir hadise rastlanmamaktadır.

¹⁰⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 23.

¹⁰¹ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah’ı İnkâr Mümkün Mü? s. 48.

¹⁰² Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm’ın Esasları, s. 29.

kurduğu ontolojik delile¹⁰³ de değinmiştir. “*Nefsini bilen rabbini bilir*”¹⁰⁴ hadisini bu manada yorumlamıştır. İnsan için en açık ve kesin gerçek, diğer gerçekleri anlamaya yarayan nefsidir.¹⁰⁵ Nefis bütün bilgilere ve hatta marifetullahı bile anahtar ve esas olduğunu belirtir. Bir insan çevresindeki eşyayı ve bunların sebebini öğrenmeden önce kendisinin ne olduğunu öğrenmesi gerekir.¹⁰⁶ Şehbenderzade, mutasavvıfların bu hadisi ahlâki manada almalarını yetersiz görmüştür.¹⁰⁷

İnsan ne bilirse kendi idrak ve anlayışı nispetinde bilir. Şu halde bu idrakin nereden geldiğini bilmesi gerekmez mi? İnsan idrakinin ve bilgisinin kaynağı nedir. Filibeli, sebep – sonuç münasebetiyle ele alındığında bunun kaynağının Yüce Yaratıcı olduğu fikrini benimsemiştir.¹⁰⁸

2. Afakî (Kozmografik) Delil

Yaratılmış varlıklardan (âlem) hareketle Allah’ın varlığını ispat etme metodu en eski ve en çok kullanılan metottur. Filibeli Ahmet Hilmi’de bu metoda değinmiştir. Âlemin meydana gelişinin ve muhteşem düzeninin tesadüfle açıklanamayacağını belirtmiştir.

Bu âlemin yaratılması münasebetiyle yaratıcı Zat’ta insanlarda görüldüğü gibi şahsi bir menfaat görülemez.¹⁰⁹ Filibeliye göre “*âleme bakan araştırmacı her göz onun her zerresinde hayret verici bir ahenk daha büyük bir yetkinliğe doğru gidiş yani tekâmül ve gelişme görür.*”¹¹⁰

Evren ve insanın vicdanları incelendiğinde yaratıcı zatın delillerini bulmanın mümkün olacağını belirten Ahmet Hilmi, sebep sonuç münasebetiyle bu kâinatın ve

¹⁰³ Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı Yay, İzmir 2002, s. 32–33.

¹⁰⁴ El-Acluni, İsmail b. Muhammed, Keşfu’l Hâfâ, Beyrut 1985, c. II, h. n. 2532.

¹⁰⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah’ı İnkâr Mümkün Mü? s. 51.

¹⁰⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁰⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 53.

¹⁰⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 52.

¹⁰⁹ “Allah bütün âlemlerden müstağnidir.” Âl-i İmran Suresi, 3/97.

¹¹⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 25.

varlıkların mutlaka bir nihai sebebe dayandırılması gerektiğini belirtmiştir. Yaratıcı ile yaratılan ve eserler arasında ilgi bulmamak, eseri sebepsiz bırakmak ve müessiri de inkâr etmek demektir.¹¹¹ Görüldüğü üzere Filibeli, sebep – sonuç münasebetini (determinizm) reddetmemiştir. Filibeli bu konuda Gazali ile aynı düşüncüyü paylaşarak bunun (teselsülün) nihai sebebe götürülmemesine karşı çıkmaktadır.¹¹²

Filibeli bazı insanların kâinatta “*mutlak bir kudret*”, “*esas bir müdir*” aradıklarını belirtmiştir. Fakat onlar bu esasları kâinat içinde bulmaya çalışmışlardır. Şehbenderzade onların bu davranışlarını fikri sapıklığa ve küfür aşkına bağlar. Her şeye rağmen onların bu arayışları bir yaratıcı kudret fikrini güçlendirmektedir.¹¹³

Kâinat kendi kendini açıklamaya yeterli değildir. Son tahlilde “*bir şeye*” ihtiyaç görülüyor. Bu idrak ve araştırmanın zaruri bir neticesidir. Değişken bütün canlılarda sabit bir şey vardır. İşler ve olayların sonsuz çokluğu bile mutlak bir birliğe işaret ediyor. Şekiller ve hareketlerin çokluk ve türlülüğüne rağmen âlemde hüküm süren “*ahenk*” bir nazıma ihtiyaç gösteriyor. Tabii kanunlar olayları peş peşe gelen düzeltmelerle açıklıyor. Fakat tabii kanunları ne ile açıklamalı? Kanunlar, bir ilişkiler manzumesi ve demek ki, bir mücerret fikirdir. Olayları açıklasa da kendi kendini açıklayamaz.¹¹⁴ Yani nihayetle mutlak bir sebebe ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu mutlak sebebi mücerret bir fikirden ileri götürmemek ve bunu kâinatın yaratıcısı sanmak da bir hastalık ve küfür aşkı ile açıklanabilir.¹¹⁵

Filibeli, insan fizyolojisinin yapısı ve işleyişinin Allah’ın varlığı için bir delil olduğunu belirtmiştir. Bir insan kendi nefesine araştırıcı bir gözle bakarsa, hayrete düşürücü bir sanat ve kemal harikası olduğunu görmekte güçlük çekmez. Vücut organları akli durduracak kadar bir ahenk ve mizan ile görevlerini yerine getirmektedir.

¹¹¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 26.

¹¹² Mehmet S. Aydın, “*Allah’ın Varlığına İnanmanın Aklılığı*,” İslam Araştırmaları, sayı II, Ekim 1986, s. 12–14.

¹¹³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 30.

¹¹⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.30–31.

¹¹⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.30.

Ayrıca vicdan denilen ve ilahi sanatların tesirlerini hisseden, anlayan ve akleden bir özellik de insanda vardır. İnsan kendisinde bulunan sınırlı imkânlarla evrende birçok etkiyi azaltabilmekte veya tamamen etkisiz hale getirebilmektedir. İnsanın normal şartlarda yapamayacağı bu işleri sınırlı imkânları ile yapması onun ilahi buyruklara muhatap olduğuna (mazhar-ı celil) delildir. Acaba bu kadar güzellik ve mükemmelliği ne ile açıklayabiliriz? Bu konuda iki tür cevap verilip şöyle denilebilir: insan bir mükemmel ve sonsuz zat'ın fiili kudretinin eşsiz eseri, bu varlığının yansıması. O'nun bir eseridir. Ya da kendi kendine veya tabii kanunların vicdansız ve maksatsız gidişatı altında, bir diğer deyişle tesadüfen böyle olmuştur.¹¹⁶ Ahmet Hilmi'ye göre bu iki hükümden birincisi insaf ve araştırmadan, akl-ı selimden ortaya çıkan zorunlu bir sonuçtur. Bilim ve felsefeye, insanın fitri temayüllerine de uygundur. İkincisi ise, bilgisizlik eseri, küfür ve inat neticesi olmasından başka bilim ve felsefeye aykırıdır. Çünkü bir şey için “kendi kendine böyle olmuş” demek bilimin nefretle ele alacağı bir sözdür. Eğer bilmediğimiz şeylerin sebepleri aranmazsa ve kendi kendine öyle oluyormuş denilseydi, bilim meydana gelmez ve bugünkü buluşlar ortaya çıkmazdı. Bir olayı tesadüfe hamletmek ise, en açık ifadesiyle aptallık ve bilgisizliğin ilanıdır. Çünkü yalnız Cenab-ı Hakkı inkâr olmayıp, aynı zamanda aklın düsturlarını ve tabii kanunları da ¹¹⁷ inkâr demektir.

Âlem ve insanı, insan zihninin ürünü mücerret fikirlerin meydana getirdiğine inanmak ise bilim ve felsefeyi inkârla eştir. Bundan dolayı enfüs ve afakî, benliği ve kâinatı inceleyen bir insan mecbur olarak “Hüve'l Evvelü ve'l-Ahiru ve'z-Zahiru ve'l-Batnu” der.¹¹⁸

¹¹⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 32.

¹¹⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹¹⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 33.

Ayrıca Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ın varlığı için onu inkâr edenlerin çabasını yeterli görür. Filibeliye göre eğer böyle bir şey olmasa idi neden onu inkâr etmek için uğraşınsınlar.¹¹⁹

Filibeli, âleme objektif olarak yaklaşıldığında âlemin ve insanların varlığının Allah'ın varlığına delil olduğunu ifade etmiştir. Düşünürümüz bu anlayışında çok haklıdır. Özellikle ilmi sahadaki yenilikler varlıklardaki muhteşem düzeni daha da belirginleştirmekte ve “tesadüfen oldu” diyenleri daha da umutsuzlaştırmaktadır. Gözle gördüğümüz âlemin muhteşem yapısı gözle göremediğimiz alanda daha da belirgin olarak kendini göstermektedir. Bu konuya dikkat çeken Allah, Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklüselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.”¹²⁰

Yaratılmış varlıklardaki bu muhteşem düzen tabi ki bir düzen koyucuyu (müdebbir) gerektirmekte ve göstermektedir.

C. Allah'ın Sıfatları ve Tasavvur Şekilleri

1. Haberi Sıfatları Anlama Şekilleri

Sıfatlar konusu ilk zamanlardan beri zihinleri kurcalayan bir problem olmuştur. Bir tarafta yüce yaratıcı Allah, diğer tarafta ise dış anlamları ile insanlara yani yaratılmış varlıklara atfedilen sıfatlar ile naslarda Allah'ın vasıflanmış olması, konunun çeşitli anlamlara çekilmesi birtakım güçlükleri beraberinde getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de manası açık ayetlerin yanında manası kapalı (müteşabih) ayetlerin varlığı da

¹¹⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, Kâinatın Fahr-ı Efendisi Nebimizi Bilelim, Hikmet Matbaası, Konstantiniyye 1331, s.8.

¹²⁰ Âl-i İmran Suresi, 3/190.

belirtilmiştir.¹²¹ Görünüştaki anlamları ile Allah’a atfedilemeyecek olan bu hususların anlaşılması meselesi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Kur’an-ı Kerim’de ilk bakışta zahiri manaları, sözlük anlamları ile tenzih esasına uyuşmaz gibi görünen, insanların da sahip oldukları el, yüz, ayak vb. bazı organların isimleri Allah’a izafe edilmiştir. O’nun istivasından, nüzulünden, gadabından bahsedilmiştir. Genel olarak bu tür sıfatlara Haberi sıfatlar denir.

Bu sıfatları anlama metodu bir sorun teşkil etmiştir. Bunlar görünen manaları ile mi alınmalı, yoksa yorumlanmalı mıdır? Ancak *“Bütün İslam bilginleri, ilahi zatı, hiçbir zaman insan biçimci (antropomorfik) bir tarzda nitelememişlerdir. Kur’an’da geçen bu ifadeleri, varlıksal bir öge olarak yorumlamamışlar, bunlara bilişsel bir anlam yüklemişlerdir.”*¹²²

Konu iyice tetkik edildiğinde temel olarak dört görüş etrafında meselenin şekillendiği görülmektedir:

a) Ta’til Taraftarları

Bu görüşü savunanlar herhangi bir yorumda bulunmadan bu sıfatları Allah’tan nefyederler. Allah’ı bu sıfatlar ile vasıflandırmayı doğru bulmazlar. Yaratılmış varlıklara ait sıfatlar ile Allah’ın vasıflanması doğru değildir. Çünkü bu sıfatlar görünen anlamları ile anlaşılır ise tecsim ve teşbihe yol açmış olur. Yani sınırlandırılmışlıktan uzak olan Allah belli ve sınırlı kalıplara sokulmuş olunur ki, bu da ulûhiyet anlayışına aykırıdır. Bu görüşün öncülüğünü Cehm b. Safvan yapmıştır.¹²³

¹²¹ Âl-i İmran Suresi, 3/7.

¹²² Şaban Ali Düzgün, Sistematiik Kelam, Ankara Üniv. Uzaktan Eğitim Yay. Ankara 2007, s. 103.

¹²³ Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristani, el-Milel ve’n-Nihal, Daru’l Ma’rife, Beyrut 1997, c.I, s. 97–100; Nureddin es-Sabûni, el-Bidaye fi Usuli’d-Din, Neşr. Bekir Topaloğlu, DİB. Yay, Ankara 1995, s. 25.

b) Tevakkuf Taraftarları

Başta selef olmak üzere bu görüşü savunanlar sıfatları aynen, herhangi bir yorumda bulunmadan alıp, mahiyetlerini Allah’a havale ederler. Bu görüşü savunanlara göre insan aklı bunları anlayacak kapasitede değildir.¹²⁴

Bu görüşü savunanların temel dayanakları Âl-i İmran suresinin yedinci ayetidir. Selef bu ayetteki vakfın (durağın), Allah lafzının üzerinde olduğunu savunurlar. Ayet bu şekli ile anlaşılırsa bu konuda te’vile gidilemeyeceği anlaşılır. Ancak vakıf “ilim” kelimesinin üzerinde kabul edilirse te’vil edilebileceği ortaya çıkar. Selef birinci şekli kabul ettiğinden bu tür ayetlerin manasını ancak Allah’ın bilebileceğini, bunların te’vil edilemeyeceğini savunurlar.¹²⁵ Bu nedenle bu sıfatlar hakkında herhangi bir yorumda bulunmazlar. Ancak bunları ret de etmezler.

Ebu Hanife’ye göre, Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de zikrettiği “el”, “yüz”, “nefs” gibi sıfatlar keyfiyetsiz sıfatlardır. O’nun eli kudretidir veya nimetidir denilemez diyerek te’vile sıcak bakmadığını belirtmiştir.¹²⁶ Maturidi’ye atfedilen Fıkıh-ı Ekber şerhinde Ebu Hanife’nin “istiva” hakkındaki yorumlara sert cevap verdiği belirtilmiştir.¹²⁷

Maturidi, “ale’l-arş isteva” konusunda muhtemel birçok te’vil yaptıktan sonra bunların istenen manaya gelmeyebileceğini de belirtmiştir. Çünkü bize kadar ulaşmayan manalar da olabilir. O halde herhangi bir te’vil tayin etmeden iman etmek gerekir.¹²⁸

Eş’ari Allah buyurduğu gibi arşı üzerine istiva etmiştir, bildirdiği gibi vechi vardır, keyfiyeti bilinmeksizin yedâni vardır diyerek selef metodunu benimsemiştir.¹²⁹

c) Tecsim ve Teşbih Taraftarları

¹²⁴ Şehristani, A.g.e. c.I. s.104.

¹²⁵ Ömer Aydın, “*Haberî Sıfatları Anlama Yolları*”, İstanbul Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi 1999, sayı 1, s. 152.

¹²⁶ Ebu Hanife, Fıkıh’ı Ekber, s.71–72.

¹²⁷ Ebu Mansur el Maturidi, Şerhu’l Fıkıh’ı Ekber, Haydarabat 1365, s. 14.

¹²⁸ Ebu Mansur el Maturidi, Kitabu’t Tevhid, Neşr. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, s. 67–74.

¹²⁹ Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş’ari, el-İbane an Usulu’d-Diyâne, Kahire 1385, s. 9.

Bu görüşte olanlar sıfatların görünen manaları ile anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır. Müşebbihe, Mücessime ve Haşeviyye adını alan bu görüşün mensupları teşbihte çok ileri gitmişlerdir. Bunlar genellikle teşbih ifade eden ayetleri ele alırken tenzihe dair ayetleri göz ardı etmişlerdir.¹³⁰ Aşağıda vereceğimiz örnekler bu görüşü savunanların tecsim ve teşbihte ne derece aşırıya kaçtıklarını gösterecektir.

Hişam b. El-Hakem Er-Rafızî, Allah'ı insana benzetmiş, hatta O'nun "yedi karış" büyüklüğünde, hatta Ebu Kubeys dağının Ma'bud'tan daha büyük olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.¹³¹

Abdullah b. Sebe taraftarı olan "sebeiler" Hz. Ali'yi Allah'a benzetecek kadar aşırıya gitmişlerdir.¹³²

d) Te'vil Taraftarları

Özellikle bazı fırkaların tecsim ve teşbihte çok fazla aşırıya gitmeleri sonucu bu görüşü savunanlar, tecsim ve teşbihe yol açabilecek anlamdaki sıfatların Allah'ın zatına aykırı düşmeyecek bir şekilde te'vil edilmesini istemişlerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu görüşü savunanlar Âl-i İmran suresinin yedinci ayetini "ilimde derinleşenler" zümresini de te'vil konusunda söz sahibi görecektir şekilde anlamışlardır.

Kur'an'da Allah'ın vasıflandırılması hususunda genellikle tenzih ve isbat unsurları bir arada bulundurulmuştur.¹³³ Bununla beraber insan fitratı dikkate alınarak bunların ispat yönüne ağırlık verilmiştir. Sorun insanların anlayışı ile alakalıdır. Bazı insanlar lafza önem vererek dış görünüş ile yetinirken diğer bir kısım insanlar ise akli muhakemeye büyük önem vererek bu hususları akılları doğrultusunda yoruma tabi

¹³⁰ Metin Yurdağür, "Metin, Haberi Sıfatları Anlamada Metod", Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Kayseri 1983, s.257-258.

¹³¹ Abdulkahir el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar), Ter. Ethem Ruhi Fırlı, TDV Yay. Ankara 1991, s.170.

¹³² Abdulkahir el- Bağdadi, A.g.e. a.s.

¹³³ Şura Suresi, 42/11.

tutmuşlardır.¹³⁴ Teşbih ve teccim hususunda fırkaların çok fazla aşırıya gitmeleri, bu konudaki kavramları te’vil etme gereğini fazlası ile hissettirmiştir. Ayrıca te’vil fikrini savunanlar müteşabihlerin derece derece olduğunu da belirtmişlerdir. Bunlara göre sadece Allah’ın bilebileceği hususların olması yanında bazı konularda ilimde rusuh sahibi kimseler de söz sahibi olabilir.¹³⁵ Bu konudaki tarihi seyre baktığımızda te’vil yolunu seçmenin daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

2. Filibeli Ahmet Hilmi’ye Göre Allah’ın Sıfatlarını Anlama Şekilleri

Filibeli’ye göre Cenab-ı Hakkın sıfatlarını tasdik etmekle beraber bu sıfatları insanı andıracak şekilde tasavvur etmek (antropomorfizm) asla doğru değildir.¹³⁶

Allah hakkında söylenilen sıfatların bütünü O’nun zatının tecellileri ve aynı olduğundan çeşitli şekiller ve şartlar ile sınırlandırılmaz. Bu nedenle var olan şeyleri yaratıcı zata bağlama ihtiyacı duyduğumuzdan “*görücü, bilici, hissedici, işitici v.s.*” isimleri veririz. Çünkü Allah’ın görmez, işitmez v.s. olması mümkün değildir. Aynı şekilde “*gözle görür, kulakla işitir*” gibi insanlarda olduğu şekilde bu fiilleri belli şartlara bağlamak da doğru değildir.¹³⁷

Filibeli bu görüşleri ile mutezilenin sıfatlar konusundaki fikirlerini hatırlatmaktadır. Mutezilenin sıfatlar konusundaki düşünceleri “*halku’l Kur’an*” meselesindeki fikirleri ile paralellik arz ediyor. Mutezile âlimleri Allah dışında başka kadim bir varlık düşüncesinden kaçınmak için sıfatları Allah’ın Zatının aynı olarak görmüşlerdir. Mutezile âlimlerinden Ebu Huzeyl el-Allaf şöyle demiştir: “*Bari Teala ilmi ile âlimdir, ilmi zatıdır. Kudreti ile âlimdir, kudreti zatıdır. Hayat ile hayat*

¹³⁴ Metin Yurdağür, A.g.m. s. 253.

¹³⁵ Ömer Aydın, A.g.m. s. 153.

¹³⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 23.

¹³⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 23–24.

sahibidir, hayatı zatıdır.” Şehristani Mutezilenin bu görüşlerini felsefeden aldığını belirtmiştir.¹³⁸

Allah’ın sıfatları ile ilgili bu genel bilgiyi veren Filibeli Ahmet Hilmi, insanlık tarihi boyunca değişik tanrı tasavvurlarının olduğunu belirtmiş ve bunları temel olarak üç grupta incelemiştir. Bunlar teşbihi, tenzihi ve tevhidi anlayışlardır.¹³⁹

Bunun dışında kalan bir görüş daha vardır ki, Allah’ı inkâr etmek üzerine kurulmuştur. Filibeli bu düşünceyi “Allah’ı İnkâr Mümkün Mü” adlı eserinde iyice tahlil eder ve temelinde bunun da bir inancı içerdiğini belirtmiştir.

Filibelinin haberi sıfatlar ile ilgili görüşlerini ayrı ele almamızın nedeni yukarıda yapılan sınıflandırmaları düşünürümüzün farklı şekilde anlaması ve yorumlamasıdır.

a) Teşbihi Anlayış

Teşbih benzetme anlamına gelir. Teşbih, nicelik, nisbet, nitelik ve öz itibariyle iki şeyin birbirine benzemesidir.¹⁴⁰ Dini anlamda teşbih fikri, Allah’ın zat, sıfat ve fiiller açısından diğer varlıklara benzetilerek Mutlak Varlığı bulma, Onunla ruhi bir bağ kurma şeklindeki bir düşüncedir.¹⁴¹

Allah’ın mutlak oluşu ve aşkınlığı, insan zihninin ise yetersizliği, yeteneklerinin sınırlı oluşu, zaman ve mekâna bağlı oluşu nedeniyle, Mutlak hakikati insana ulaştırmada, bir anlatım biçimi olarak teşbihler kullanılmaktadır. Kur’an bir taraftan Allah’ın aşkınlığını vurgularken, diğer taraftan da beşeri fizyonomi ve duyumlarla kesişen anlatım biçimini kullanmakta ve bu bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴²

Ahmet Hilmi’ye göre bu fikir, dinde teşbih ve temsili içine alan “*Doğu da Batı da Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zatı) oradadır. Şüphesiz Allah’ın*

¹³⁸ Şehristani, A.g.e. c. I, s. 64.

¹³⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, c. II. s. 466.

¹⁴⁰ Nadim Macit, Kur’an’ın İnsan Biçimli Dili, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s.112.

¹⁴¹ Uludağ, A.g.e. s. 202–203.

¹⁴² Nadim Macit, A.g.e. s. 9.

*rahmeti ve nimeti geniştir. O her şeyi bilendir.”*¹⁴³ Gibi ayetlere olduğu gibi mana vermekten ve bu manayı te’vilsiz olarak kabul etmekten ileri gelmiştir.¹⁴⁴

Ahmet Hilmi, teşbih fikrinin materyalist ve tabiatçı filozofların düşünceleriyle daha da gelişerek doruk noktasına ulaştığını düşünmüştür. Çünkü materyalist ve tabiatçı filozoflar, aslı var olan âlemde görürler ve âlemi yaratıcı gibi düşünürler. Ahmet Hilmi bu filozofları Mutlak varlığa mahsus sıfatları ve vasıfları inkâr etmeleriyle ayrıca bir sınıfa dâhil etmek gerektiğini de belirtmiştir.¹⁴⁵

b) Tenzihî Anlayış

Fikri teşbihin tam zıddı olup, Allah’ı beşerdeki her türlü benzetmelerden münezzeh tutmaktır.¹⁴⁶ Tenzih anlayışının teşbihten farkı zihinsel boyutlu olmasıdır. Teşbih maddi varlıklar arasında olur. Yani somutlaştırma ve belli kalıplara sokmaktır. Tenzih ise tamamen bunların dışında akli hükümler çerçevesindeki, böyle değildir, şuna benzemez gibi olmadığı şeyleri söylemektir ki, sonuçta benzetme yapılabilecek bir varlık şeklinin tasavvuru önlenmiş olur.¹⁴⁷ Tenzih fikrini savunanlara göre, Allah, varlık ve öz itibarıyla bu âlemden gayrıdır. Âlem, O’nun yokluktan varlığa getirdiği ve yine yok edeceği geçici bir varlıktır.¹⁴⁸ Ancak Ahmet Hilmi, tenzih anlayışına sahip bazı kişilerin bu düşüncelerinde aşırıya giderek Allah’ı tamamen kâinatın dışında gördüklerini belirtmiştir. Bunlara göre Allah, kâinatın halıkı değildir, düzenleyicisidir. Kâinat da Allah gibi ezeli ve ebedidir.¹⁴⁹

c) Tevhidi Anlayış

¹⁴³ Bakara Suresi, 2/115.

¹⁴⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 397.

¹⁴⁵ Ahmet Hilmi, “*Tasavvufî İslami*”, *Hikmet*, No. 28, (1326), s.2–3.

¹⁴⁶ Uludağ, A.g.e. s. 204–205.

¹⁴⁷ Neşet Toku, *Türkiye’de Anti Materyalist Felsefe (Spirüalizm) İlk Temsilciler*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 95.

¹⁴⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 396–397.

¹⁴⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

Ahmet Hilmi'ye göre tevhit fikri, Allah'ın bir olduğu düşüncesinden hareketle Mutlak Varlığı idrak etmektir.¹⁵⁰ Tevhit fikri, ne yalnız tenzih ve ne de teşbihtir. Varlığın hakikatini tenzih ile teşbihin birleşiminde arayan düşüncedir. Tevhit fikri, Zatın bağımsızlığının kavramı dışında bir varlık şekli ve her hangi bir varlık olarak tasavvur edilemeyeceği demektir ki, bu da hakkın ve hakikatin ta kendisidir. Tevhit fikri hakikatin en yüce mertebesidir. Ahmet Hilmi'ye göre tevhit anlayışı ile iki zıt fikirden kaçınılmış olunur. Bunlardan biri Allah'ı yaratılmış varlıklara benzetme düşüncesi, diğeri ise sıfatları nefyederek Allah'ı sadece düşüncede olan bir varlık olarak kabul etmektir.

Tevhit anlayışı Kur'an'ın ruhuna da uygundur. Çünkü insan zihni her ne kadar sınırlı olsa da birçok şeyi anlama yeteneğine de sahiptir. Eğer ulûhiyet gibi insan zihninin alamayacağı bir husus tamamen muallâkta bırakılsa idi bu insanın ulûhiyeti inkârı manasına da gelebilirdi. Filibeli de bunu bir nevi inkâr olarak görmüştür. Ancak konu, benzetmeler kullanılarak varlığı insan zihnine yakınlaştırılmış fakat teşbihe kaçınılmaması için de insanın anladığı manada olmadığı vurgulanmıştır. Evet, O ilim sahibidir, ancak ilmi bizim anladığımız manada sınırlı değildir, görür ve işitir. Fakat bu insanların gözle görmesi ve kulakla işitmesi gibi değildir, bunun nasıl olduğu meçhuldür. Hakikat Allah'ın görmesi ve duymasıdır. Bu da insan için yeterlidir.

D. Âlemin Yaratılması (Halk) Meselesi

Ahmet Hilmi, kâinatın yaratılması hususunu kendi içerisinde çözülemeyeceğini, bunun mutlaka bir asıl sebebe, mutlak bir kudrete bağlanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁵¹

Âlemin yaratılışı hakkında iki temel fikir vardır. Bu da “yaratma”, “yokluk”, “varlık” gibi kelimelerin ifade ettiği anlamların anlaşılma ve kabul edilme şekline göre değişir. Âlemin yaratılışı meselesi Allah'ın sıfatları ile alakalı bir husustur.¹⁵²

¹⁵⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, s. 20 v.d.

¹⁵¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 29–30.

¹⁵² Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, s. 245.

Düşünürümüz yaratma konusunda iki temel fikrin olduğunu belirtmiştir. Bunlar “tenzih” ve “tevhit” fikirleridir.¹⁵³

Yaratma bir şeyi yokluktan varlığa getirmek, yoktan var etmek demektir. Yokluk varlığın kâmil zıddıdır. Bu fikre göre âlem hâdistir yani sonradan olmuştur. Öyle bir zaman vardı ki, o vakit yalnız Allah’ın zatı mevcut olup henüz âlem yaratılmamıştır. Şu halde âlemin bir başlangıcı vardır. Âlimlerin çoğunun görüşü budur.¹⁵⁴

Filibeli yaratma (halk)’yı şu şekilde tarif eder:

*“Yaratma, Zatın ilminde, âmâ (görmezlik ve görünmezlik) durumunda esasen ve maya itibariyle var olan bir şeyin, Allah’ın takdiri ve dilemesi gereğince gizlilikten açığa çıkması demektir. Şu halde yokluk, varlığın kapsamı içinde dâhil ve görünüşe gelmemiş varlık manasını ifade eder.”*¹⁵⁵

Ahmet Hilmi bu manadaki yaratmayı “teşeiün (görünüşe geliş) ve tecelli (görünme)” kelimeleri ile ifade etmiştir.¹⁵⁶ Âlem mayası ve hakikati itibariyle hâdis yani sonradan olmuş değildir. Âlem, Allah’ın kayyumiyetinin (ezeliliğinin) tecellilerinin ta kendisidir. Yani âlem ilahi görünüşlerden ibarettir.¹⁵⁷

Bu şekiller her ne kadar değişiklik gösterse de bunlar Allah’ın ilmine bir şey ilave edemez. Bu haliyle hudûs insanın anlayış şeklinden ibarettir. Yani âlemin ezeli olması meydana gelmesi itibariyle değildir. Âlem bizatihi kadim olduğu için değil, yüce yaratıcının ilâhi zatı ve ezeli sıfatı kadim, zaman kaydından münezzeh olarak faal ve müessir olduğu için kail oluyor ki, şu halde iki kadim ispat etmiş oluyor, belki kadimin varlığının gerekliliğini ispat etmiş oluyor.¹⁵⁸

¹⁵³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁵⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁵⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁵⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁵⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 246.

¹⁵⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

Filibeli bu düşüncenin daha doğru ve tevhit akidesine daha yakın olduğunu düşündüğünden bu fikrine “tevhit” fikri demiştir. Burada Allah’ın bilmesi ile yaratmasını aynı kabul eden yazar, Farabi ile aynı düşünceyi savunmuş olmaktadır.¹⁵⁹

Filozoflara göre hudûs bir şeyin diğer bir şeye muhtaç olması manasına gelmektedir. Âlem Allah’a muhtaçtır, yani Allah olmasaydı âlem olmazdı, bu manada âlem hâdistir fakat Allah âleme muhtaç değildir yani âlem olmasaydı Allah yine var olurdu, bu manada Allah kadimdir.¹⁶⁰ Bunun manası şudur: Allah, âlemden zaman itibariyle önce değildir, zat itibariyle öncedir. Bu manada Allah’ın âlemden evvel olmasına “*kıdem-i zati*” denilir. Âlem zaman itibariyle Allahtan sonra değildir. Allah ezelden beri var olduğu gibi âlemin heyulası ve unsurları da ezelden beri mevcuttur. Âlem sadece zat bakımından sonradır. Bu manadaki sonralığa “*hudus-i zati*” denmiştir.¹⁶¹

Âlemin sonradan yaratılmış olup olmaması kelamcılar arasında bir ihtilaf konusu değildir. Bu konu daha çok kelamcılar ile felsefeciler arasında bir tartışma konusu olmuştur. Gazali’nin felsefecileri eleştirdiği ve hatta tekfir ettiği noktalardan biri de bu husustur.¹⁶²

E. Kaza – Kader ve İrade Hürriyeti

Allah’ın her şeye kadir olması, öte yandan da insanın hür iradesi ile bazı şeyleri yapabilmesi konusunun teklif edilmesi meselesi kelam kitaplarının temel konularındandır. Öyle ki, Allah’ın adaleti ve insanın sorumluluğu meselesi kelam ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.¹⁶³ Filibelinin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce şunu belirtmemiz gerekir; eğer insanın yükümlülükleri ve bunun karşılığı olarak da

¹⁵⁹ Necip Taylan, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay, İstanbul 1997, s. 126.

¹⁶⁰ Sa’duddin Taftazani, Şerhu’l Akaid, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul 1991, s. 123–124.

¹⁶¹ Şehristani, A.g.e. c. II, s. 517–518; Taftazani, A.g.e. s. 124.

¹⁶² Muhammed Gazali, Tehafütü’l Felasife, Ter. Bekir Karlığa, Çağrı Yay, İstanbul 1981, s. 17–46.

¹⁶³ Fahri Macid, İslam Felsefesi Tarihi, Çev. Kasım Turhan, İklim Yay, İstanbul 1992, s. 4.

ceza ve mükâfat görmesi söz konusu ise insanın hür iradesinin de bulunması gerekir. İnsanın yapmak zorunda olduğu davranışların karşılığında mükâfat ve ceza görmesi doğru değildir.¹⁶⁴

Ahmet Hilmi âlemdeki muhteşem düzeni vurgulayarak bunun rast gele olamayacağı düşüncesindedir. Bu düzenin doğal sonucu âlemde bir düzen koyucunun olduğu ve hiçbir şeyin başıboş olmadığıdır. Âlemde var olan hiçbir varlık bağımsız (müstakil) olmadığı gibi, Allah'ın iradesi dışında müstakil bir şekilde düşünülmesi de akıl ve mantığa aykırıdır.¹⁶⁵

Filibeli, kâinattaki varlıkları üç guruba ayırarak irade ve hürriyet meselesini irdelemektedir. *“Aynı şartlar içinde aynı sebepler aynı olayları meydana getirir”* kuralı, tabiat olaylarını incelemede artık bir gerçek olmuştur. Peki, aynı kural cansızlarda olduğu gibi diğer varlıklarda da, özellikle insanlarda da aynı neticeyi verir mi?¹⁶⁶

1. Cansız Varlıklarda İrade ve Hürriyet

Cansız varlıklar kendilerini etkileyen çeşitli güçlere (kudret ve enerji) karşı herhangi bir tepkide bulunamazlar. Cansız varlıklarda her tesire, karşı koyma görülüyorsa da bu, amelin gereği olan bir reaksiyondur. Yani mantıki ve iradi bir davranış değildir. Cansızlar âleminin vicdani fiilleri olmadığından meydana gelen tesiri ve ona karşı gerçekleşen reaksiyonu vicdanen hissetmezler. Bu durum onlarda tercih hakkı (ihtiyar) olmadığını gösterir.¹⁶⁷ O halde cansız varlıklarda bir irade hürriyetinden bahsedilemez. Cansızlar âleminde bir zorunluluk vardır.¹⁶⁸

2. Canlı Organizmalarda (Bitki ve Hayvanlarda) İrade ve Hürriyet

Dikkatimizi cansızlar âleminde organizmalara ve canlılar âlemine çevirdiğimizde aynı durumu (kayıtsız şartsız) görmemeye başlarız. Mesela; güneşin

¹⁶⁴ Kasım Turhan, Bir Ahlak Problemi Olarak Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. İstanbul 1996, s.28.

¹⁶⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, c.II, s. 459.

¹⁶⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, s.48.

¹⁶⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁶⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 49.

şiddetli sığağına maruz kalan bir taş bir etkiye uğramıştır fakat bu etkiyi hissetmez, hissetse dahi koruma yollarına sahip olmadığından, onda mutlak bir boyun eğme görülmektedir. Ancak, bir bitki bu etkiyi biraz hisseder ve yaprakları değişmeye başlar. Yani taşın aksine belli bir tepki verir. Fakat bitkinin bu etkiye karşı vermiş olduğu tepki çok sınırlıdır.¹⁶⁹

Hayvanları inceleyecek olursak şiddetli sıcaktan korunmak için sahip oldukları kabiliyetleri daha fazla kullandıklarını görürüz.¹⁷⁰ Bunlar susayınca su, acıkınca yiyecek arama ihtiyacı hissederler. Bu hisleri doğrultusunda arayışlarını sürdürerek hayatlarını devam ettirirler. Kendilerine yapılan bir saldırıya karşı kendilerini korurlar. Hayvanların bu davranışları onların sınırlı da olsa bazı şeyleri yapma ve tercih etme durumunda olduklarını gösterir.

Filibelinin insanlardaki irade ve hürriyet ile ilgili fikirlere geçmeden önce cansız varlıklarda, bitki ve hayvanlardaki durumu özetlemesinin nedeni insanlarda mutlak bir itaatin olmadığını göstermek içindir. Bitki ve hayvanlarda dahi belli bir reaksiyon var ise insanlarda haliyle çok daha fazla şekilde irade ve hürriyetin olması gerekir.

3. İnsanlarda İrade ve Hürriyet

Filibeli Ahmet Hilmi, insanlardaki hürriyet meselesini hikemi ve amelî olarak ikiye ayırmıştır.

a) Hikemi Boyut: Ahmet Hilmi, irade konusunun, akli çerçevede ele alınmasını hikemi olarak isimlendirmektedir. Burada irade konusunun bir nevi felsefesini yapmıştır.

Filibeliye göre, henüz varlık âlemine gelmeyen bir kimsenin gelecekteki fiillerinin bilinişi bu fiillerin gerçekleşmesinin zaruri olduğunu gösterir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.49–50.

¹⁷⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 50.

¹⁷¹ Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, c. II, s. 461.

*“İrade, hürriyetin en büyük şartı, birbirine zıt fikirler arasında seçme hakkına sahip bulunmaktır. Hâlbuki bir fiilin meydana gelmesinden önce bilinmesine, zaruri demekten başka çare kalmıyor.”*¹⁷²

Şehbenderzade, insanın yaptığı fiillerin önceden bilinmesini bir sınırlandırılmışlık olarak görmüştür. Ahmet Hilmi bu meselenin nazari ve hikemi yönünün henüz halledilemediğini ve bunun da nedeninin “nihayete” ait bir meselenin beşer zekâsının kudretinin üzerinde olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁷³

b) Ameli Boyut: Ahmet Hilmi’ye göre irade ve kader konularının aslı ne olursa olsun insanlar tarafından benimsenen, pratik (ameli) hayatta kabul gören anlayışları asla ortadan kaldıramaz.

İnsanın hür ve irade sahibi olduğuna en büyük şahit ve delil, yine kendi vicdanıdır. İnsan kendisini hür ve irade eden (düşünen) varlık olduğunu “*sezgisel bilgi (ilmi keşfi)*” olarak bilir. Öyle ki, kendi vicdanının zorunlu bir şekilde kabul ettiği bu hürriyet ve iradenin yokluğunu ispat için binlerce delil getirilse yine de boştur. Filibeliye göre, insanın en açık ve kesin olarak bildiği şey kendi nefsinin varlığıdır. Bu ise, kendisini arzu ve ihtiyaç sahibi, irade eden, hür, düşünen ve hisseden olarak bilmesi demektir.¹⁷⁴

İnsanda irade ve hürriyetin bütün kısım ve şekilleri mevcuttur.¹⁷⁵ İnsan vicdanında kendisini irade hürriyetine ve iradelerinin icrası mümkün olan kısımlarını yapma iktidarını sahip görmüştür. Bu kadarı vazife ve mesuliyet için kâfidir.¹⁷⁶

Toplum hayatında “Cebriye” mezhebinin yerinin olmadığını belirten Ahmet Hilmi, irade ve hürriyet meselesinin bu mezhebin anladığı anlamda toplumda yayılmasını felaket olarak görmüştür.¹⁷⁷ Filibeli, hikemi ve nazari olarak insanın hür

¹⁷² Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, a.s.

¹⁷³ Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, a.s.

¹⁷⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 462; İslam’ın Esasları, s. 53–54.

¹⁷⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 50.

¹⁷⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, Tarih-i İslam, s. 462.

¹⁷⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 456–462.

olamayacağını belirtmiştir. Çünkü ne olursa olsun insanın yapacağı fiiller önceden Allah tarafından bilinmektedir. Bu ise tam olarak insanın hür olmadığını gösterir. Ancak bütün bunlara rağmen insan normal yaşamında yaptığı fiillerde kendisini zorlayan hiçbir gücün olmadığını anlar ve hisseder. Bu durum ise insanın fiillerinde bir zorlamaya maruz kalmadığını gösterdiğini belirten Ahmet Hilmi, şöyle demiştir:

“Hidayet ve dalalet Cenab-ı Hakkın elindedir. Fakat hidayet yollarını göstermek için insanlara din ve peygamber, kitap ve emirler göndermiştir. İnsanın duyarlılığına haz ve korku duyguları verildiği gibi, vicdanın ahlakına kabul edilecek ve edilmeyecek şeyleri his ve tefrik duygusu verilmiştir. İnsandaki akıl ve muhakeme de hayır ve şerri ayırmak için alettir. Sonra da, insan tabiatına, kendi sorumluluğunu bilecek ve saadetini iddia edecek derecede hürriyet ve iktidar vardır. Şu halde hayır yolunu tercih edenlerin hidayetini, şer cihetini tercih edenlerin dalaletini istemiş olur.”¹⁷⁸

Filibeli, pratik olarak bakıldığında yani toplumdaki hayat incelendiğinde İslam’da belli bir oranda hürriyetin bulunduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamberin örnek hayatının da buna delil olduğunu söylemiştir. Düşünürümüz dindeki bu anlayışın (hürriyet) yanlış olarak cebri bir düşünce şeklinde algılandığını belirtmiştir.¹⁷⁹ İnsanlar yanlış bir tevekkül anlayışına sahip olarak, çalışmadan başarı beklentisine kapılmışlardır. İslam dininin esası bu anlayışa tamamen terstir. Öncelikle sebepler çerçevesinde yapılması gereken çalışmalar yapıldıktan sonra netice Allah’a havale edilmelidir. Sadece sözlü dua ve beklenti yeterli değildir. Çalışmak (ameli dua) başarının en önemli koşuludur.

Son olarak Ahmet Hilmi, kaza ve kader hakkında şunları ifade etmiştir:

“Kaza ve kader ile insan hürriyetini uyuşturamayanlar çoktur. Bunun sebebi ise kaza ve kadere çok fazla antropomorfik (insana benzetme) mana verilmesidir. Bu meseleye ait naslardaki, işaret ve benzetmeler sebebiyle İslam’ın özüne ters manalar

¹⁷⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah’ı İnkâr Mümkün Mü? s. 75.

¹⁷⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 53.

çıkartmaktansa, Hz. Peygamberin hayatını incelemek ve orada görülen uygulamaları ölçü tutmak yeterlidir. Böyle bir incelemenin yapılması neticesinde ortaya çıkar ki, İslam peygamberinin mübarek hal ve hareketlerinde kötü kaderciliği ima eden hiçbir şey yoktur. Tersine, birçok iş ve öğütler görülür ki, bunlar Müslümanları kadercilikten şiddetle men eder, kaderin sırlarını açıklamaya kalkışmak, mutlak varlığı açıklamaya uğraşmak gibi anlamsızlık ve deliliktir.

Kaza ve kaderin bizce bilinecek en son manası, ilahi ilimde her olayın insan bilgisine benzemeyen bir şekilde malum ve her olayın bir ahenk ve düzene, bir amaca ve hikmete bağlı oluşudur.”¹⁸⁰

Filibelinin yukarıdaki görüşleri Eş’ari ve Maturidiliğin görüşlerine uygunluk arz etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de kader kelimesinin hiç biri, insanın sorumlu olduğu fiillerinin, alın yazısı olarak veya önceden takdir edildiği anlamında kullanılmamıştır. Kader konusundaki tartışmalar daha çok, işlediği fiillerden sorumlu olan insanın, yaptıklarının Allah tarafından ezelde tayin ve tespit edilip edilmediği noktasında yoğunlaşmaktadır. Kur’an’da kader kelimesi belli bir ölçü ve nizam dâhilinde tayin ve takdir etmektir. Öyleyse kader, ölçü ve nizam olarak, “*kâinatta var olan ilahi kanunlardır*” Ancak kelimelerin düşüncesinde bunun aksine, insan fiilleri de kâinattaki düzenlemenin kapsamına dâhil edilince, insanın hürriyeti ve onun Allah’a karşı sorumluluğu ilkesi devre dışı bırakılmıştır. İnsan ise Allah tarafından hür olarak yaratılmıştır. İnsan aklı ve iradesiyle bütün fiillerinden sorumludur. Kâinatta yaratılan her varlığın bir kaderi vardır. İnsanın da kaderi, iyilik ve kötülük işleyecek tarzda yaratılmış ve kendisine akıl ve irade verilmiş olmasıdır. Bu durumda insanın gayesi Allah tarafından belirlenmiş, ancak bu hedefin gerçekleştirilmesi insana bırakılmıştır. İnsan, aklı ve iradesiyle bu gayeyi gerçekleştirip

¹⁸⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 54–55.

gerçekleştirmeme konusunda da sorumluluk düzleminde serbest bırakılmıştır. İnsana irade etme ve fiil yapma hürriyetini Allah vermiştir.¹⁸¹

F. Hayır ve Şer

Filibeli, insanlığı en çok yoran meselelerden birinin de “hayır ve şer meselesi” olduğunu belirterek meseleyi şu şekilde ortaya koymuştur:

“Hayır ve şer bir vakiadır. Yani bu âlemde hayır-iyilik mevcut olduğu gibi, şer-kötülük de vardır. Hayrın Cenabı Hakka atfedilmesi tabiidir. Ancak şerrin yaratıcısı ve kaynağı kimdir? Zat-ı Bari ki mutlak hayırdır, şerri niçin ve nasıl yaratmıştır? Rahman ve Rahim olan Allah’a şerri yaratmak ve devam ettirmek uygun mudur?”¹⁸²

Filibeli, Avrupa ve İslam dünyasında bu mesele ile iştigal eden birçok kişinin olduğunu ama hala bu meselenin tam olarak çözüme kavuşmadığını belirtmiştir. Çoğunlukla, “hayır gibi şer de Allah’tan dır” inancı benimsenmiştir.¹⁸³

Bu önemli meseleyi imkân elverdiği ölçüde çözebilmek için dikkatli bir tetkik yapmak gereklidir. Öncelikle şer kelimesinin kâinatın genel yapısında bilhassa uzvi olmayan (cansız âlemde) kısımda hiçbir manası yoktur. Maddi âlemde şerri aramak boşunadır. Yapılan inceleme ve araştırmalar maddi olmayan âlemde düzen ve ahenge aykırı bir şey arasak bile bulamayız. Çünkü maddi âlemin her tarafında ahenk ve intizam geçerlidir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Ahmet Akbulut, Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri, Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000, s.130.

¹⁸² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 55; Felsefede şer problemi (teodise) olarak bilinen bu meselenin çok eski zamanlardan beri tartışıldığını biliyoruz. İslam felsefecileri özellikle Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd-Felsefi düşüncelerinde bu konuya da yer vermişlerdir.(Bkz. Necip Taylan, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, s. 134–138, 200–206, 251–254). Avrupa da bu konuyu sistematik bir problem haline getirip bunu Allah’ı inkâr için kullanan kişi David Hume’dır. (Tanrı) kötülüğü önlemek istiyorsa gücü mü yetmiyor? O halde güçsüz, gücü yetiyor da istemiyor mu? O halde kötü birisi. Hem gücü yetiyor hem de kaldırmak istiyorsa bu kötülük nereden geliyor.(David Hume, Din Üstüne, çev. Mete Tuncay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 165). Bu konu aynı zamanda din felsefesinin de en önemli konularından birini oluşturmaktadır. (Problem ve yorumu için bkz. Necip Taylan, Tanrı Sorunu, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 141–145; Mehmet Aydın, Din Felsefesi, s. 147–169).

¹⁸³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 55–56.

¹⁸⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 56.

Ahmet Hilmi'nin belirttiği gibi maddi âlemde herhangi bir düzensizlik bulmak mümkün değildir. Bilimin yeni keşfettiği alanlardaki muhteşem düzen insan aklını şaşırtacak seviyededir. Makro ve Mikro âlem denilen bu dünyalarda insan eli değmediği müddetçe bu muhteşem düzenin devam ettiğini görmekteyiz. Bu muhteşem düzende en küçük bir eksiklik (mesela güneşin ışık ve ısı vermemesi) insanlığın sonu için yeterlidir. Bu da her şeyin mükemmel bir plan dairesinde yürüdüğünü gösterir. Bütün bunları tesadüfe bağlamak bunların değerini hiçe indirir. Filibelinin dediği gibi ilim tesadüfü incelemez. Hâlbuki ilim en büyük gücünü bu âlemi araştırarak elde ediyor.

Ahmet Hilmi maddi âlemde olmayan kötülükleri insanlık âleminde çok rahat ve bol miktarda gördüğümüzü hatırlatır. Bunu da insanın tabiatına ve sosyal durumuna bağlar. İnsan, bunların sebebi ile birçok mahrumiyetlere maruz kalır.¹⁸⁵

Öte yandan âlem insan düşüncesine göre zıtlıkların birleştiği bir yerdir. Bu farklılıkların bir arada olması ahengini oluşturur. Ayrıca hayra hayır değişimiz, şerrin varlığı sebebiyledir. Eğer şer denilebilecek bir durum olmasaydı, hayrın da hiçbir manası kalmazdı.¹⁸⁶

“Bu düşünceler dikkate alındığında “hayır ve şerrin Hak’tan olduğu” inancı ortaya çıkar. Burada hayır ve şer haktır denilmiyor, Hak’tandır deniliyor. Bunun aksini iddia etmek düşüncüyü inkâr, tahlilin eksikliği ve onun yerine şairce arzuları dile getiren tatlı hayalleri dile getirmektir” diyor Filibeli.¹⁸⁷

Kur’an-ı Kerim yaratma noktasında şerrin de hayır gibi Allah’tan olduğunu beyan etmiştir:

*“...Onlara bir iyilik erişirse, bu Allah tarafından derler. Onlara bir kötülük erişirse, bu senin yüzündendir derler. De ki, hepsi Allah tarafından.”*¹⁸⁸

¹⁸⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

¹⁸⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 58.

¹⁸⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 59.

¹⁸⁸ Nisa Suresi, 4/78.

Ancak bu Yüce Yaratıcı kötülüğü sever, dolayısıyla insanlık kendi fiillerinden ve kötülüklerinden sorumlu değildir anlamına gelmez. İslam'ın ruhu hayır, kaynağı hayır olan Mevla'ya; şerri ise sınırlı ve mahrumiyete mahkûm olan insan nefesine atfeder.

*“Sana gelen her iyilik Allah’tandır. Sana gelen her kötülükte kendindendir.”*¹⁸⁹

Mahrumiyet olumsuz bir kavramdır. Bütün noksan sıfatlardan münezze olan Allah'ın zatında mahrumiyet yoktur. Dolayısı ile şerrin O'na atfı mümkün değildir.¹⁹⁰

Şer sınırlı bir hayatta zorunlu olarak var olacaktır. Bunun amacı insanların fiillerinden sorumlu olmadığı veya şerrin meşru kılınması değildir. İnsan algı ve duygularıyla ince şer çeşitlerini kontrol altına almak suretiyle zararsız hale getirebilir. İnsanlık tarihi şerrin varlığı yanında bunun kontrol altına alınabileceğine ve bunun da insanın gücü dâhilinde olduğuna şahittir.¹⁹¹

Sellere karşı tedbir almak, hastalıklara karşı tedavi imkânlarını araştırmak, depremlere karşı sağlam yapılar yapmak gibi birçok hususta insan tedbirler olarak menfi etkilerden kendisini kurtarabilir. Ayrıca insan tabiatı hayır ile şerri ayırabilecek kapasitededir. İnsan eğitim ile fiillerinden kaynaklanan şerleri de ortadan kaldırabilir.¹⁹²

Ahmet Hilmi bu konudaki fikirlerin genelleştirildiğini ve halka yanlış yansıtıldığını bunun sonucunda “şer Hak’tandır” yerine yanlış olarak “şer haktır” fikrinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Hâlbuki “ac” “Hak” olamaz ve “Hak’ta” bulunamaz. “Hak’tandır” denilmesi hayatın kendi başına olmadığı, Allah ile kaim olduğunu gösterir.

193

G. Ahmet Hilmi’nin Bilgi Anlayışı

¹⁸⁹ Nisa Suresi, 4/79.

¹⁹⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 59.

¹⁹¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 59–60.

¹⁹² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.60.

¹⁹³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s.60–61.

Bilgi genel olarak öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneye nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şeydir.¹⁹⁴ Düşünürümüz bilgiyi üçe ayırır, basit (günlük) bilgi, ilmi bilgi ve felsefi bilgi.

1. Basit Günlük Bilgi: Basit bilgi insanın yaşamını sürdürürken çevre ile olan ilişkisi esnasında duyu vasıtaları ile elde ettiği düzensiz bilgilerdir.¹⁹⁵ Filibeliye göre basit bilgi hayatın devamı sırasında tecrübe ve sathi müşahade ile telkinlerle bilinen şeylerdir. Basit bilgi, eşyayı tanıma ve bilme demektir, dünya olaylarını görüldüğü biçimde tanıtmaktan ibarettir.¹⁹⁶

2. İlmi Bilgi: İlmi Bilgi deney, süreklilik, disiplin ve kanunlara dayanan bilgi¹⁹⁷ veya belirli bir konuya ait prensiplere dayanan belirli metotlarla elde edilen ve bu olaylar arasında ilişkiler kurarak onları kanunlar halinde ifade eden bilgidir.¹⁹⁸ Ahmet Hilmi'ye göre ilmi bilgi, varlıklar arasındaki ilişkiyi bilmektir, yani ilim devamlı değişen olayları değil, bu olaylara hükmeden, bu olaylar gibi değişmeyip sabit kalan kanunları bilmektir. Şehbenderzade basit bilgilerin dünya olaylarını görüldüğü biçimde tanıtmaktan ibaret olduğunu belirtirken ilmi bilgilerin ise bu olayları idare eden sebep ve ilişkileri bilmek olduğunu söyler ve ilmi bilgiyi “Marifet-i Fenniye” olarak isimlendirmiştir.¹⁹⁹

Düşünürümüze göre ilmi bilgi olaylar sahasında kalmalı, tecrübe ve tetkike ait âlemde faaliyetini sürdürmeli ve bu âlemlerin dışına çıkmamalıdır. Eğer ilim kendi sahasında kalırsa faydalı olur ve kendisine itaat edilir, tecrübe âleminin dışına çıktığı zaman ilim, ilim olmaktan çıkar.²⁰⁰

3. Felsefi Bilgi: “İlmi bilgilere dayanmakla beraber onlardan birinin veya hepsinin prensiplerini veya metotlarını incelemek üzere ilimlerde ortak prensipler” olarak felsefi bilgiyi tarif eden H. Z. Ülken devamla, “bu prensiplerin ilimlerin alanlarını aşarak

¹⁹⁴ Ahmet Cevizci, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Engin Yayıncılık, İstanbul 2002, s.155.

¹⁹⁵ Şemsettin Günaltay, Felsefe-i Ula, Sad. Nuri Çolak, İnsan Yayınları, İstanbul 1994, s.13-14.

¹⁹⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? S.38.

¹⁹⁷ H. Z. Ülken, İlim Felsefesi, Eğitim Fakültesi Yayınları, 1969, s.1.

¹⁹⁸ H. Z. Ülken, Genel Felsefe Dersleri, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1972, s.49.

¹⁹⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? S.38.

²⁰⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s.40.

tabiatüstü konulara çevrilebilir”²⁰¹ olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Hilmi felsefi bilgiyi “marifet-i hikemiye” olarak isimlendirir ve tamamen “tevhit edilmiş ilim” olarak tarif etmiştir. Felsefenin ilimden önce ortaya çıktığını ve diğer ilimlerin felsefeden doğduğunu, bu sebepten dolayı felsefeye “Fenni Umumi” demenin gelenek haline geldiğini, bu görüşünde geçerli olduğunu savunmuştur.²⁰²

Filibeliye göre bilim insana dünyaya nasıl geldiğini bildirir, fakat niçin geldiğini bilmez ve bu konuda bilgi veremez. Doğan her insan mutlaka ölecektir, fakat ölen bir insanın nereye gideceğini ve ölümden sonra tekrar dirilmenin var olup olmadığıyla ilgili bilim bilgi veremez. İşte bu tür sorular insanın ilgisini çekmiş merakını artırmış ve bu sorulara cevap almadıkça gönlünün tasası, endişesi dinmeyecek ve bilimin bu acizliği karşısında boyun eğmeyecektir.²⁰³ Şehbenderzade bilimin olayların şekilleri ve görüntülerinde kaldığını ve nasıl olduğunu incelerken, felsefenin ise olayların içine ve sebeplerine indiğini ve niçin öyle olduğunu anlatmaya çalıştığını belirtmiştir. Düşünürümüze göre felsefe dinin yardımcı ve tamamlayıcısıdır; fakat hiçbir zaman felsefe “din duygusunu” tatmin edemez ve hiçbir zaman insanı dinden uzaklaştıramaz.²⁰⁴

II. Nübüvvet (Peygamberlik)

A. Melekler

Meleklerin varlığına inanmak iman esaslarındandır.²⁰⁵ Melekler Allah’ın emrine göre hareket ederler. O’ndan emir almazdan önce konuşmazlar.²⁰⁶ Onların erkeklik ve dişilikleri yoktur, ancak bu konuda herhangi bir delil bulunmamaktadır.²⁰⁷

Kur’an-ı Kerim’de meleklerin neden yaratıldıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Meleklerin insanlardan önce yaratılmış oldukları,²⁰⁸ güçlü ve kuvvetli

²⁰¹ H. Z. Ülken, Genel Felsefe Dersleri, s.49.

²⁰² Uludağ, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, s.123.

²⁰³ Filibeli Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, s.41.

²⁰⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²⁰⁵ Nisa Suresi, 4/76.

²⁰⁶ Enbiya Suresi, 21/27.

²⁰⁷ Taftazani, A.g.e. s. 305.

oldukları,²⁰⁹ Allah ile konuştukları,²¹⁰ kanatları ve ellerinin olduğu,²¹¹ Kur'an'da belirtilmiştir. Bütün bu özellikler göz önüne alındığında onların gözle görülemeyecek kadar latif bir yapıya sahip fakat mekânda yer tuttukları anlaşılmaktadır.

Filibeli, melek yerine daha genel bir kavram olan “*melekût*”u kullanmıştır. Melekût âleminin Allah'ın kudret ve kuvvetinin bir manzumesi olduğunu belirtmiştir. Ona göre her şeyin melekûtu vardır ve kudret-i İlahi'de gizlidir. Melekût âleminin fertleri olan melekler, kâinatta Allah'ın itaatkâr hizmetçileridirler.²¹²

Ahmet Hilmi meleklerin misal ve his olarak algılanmamasını, semboller ve işaretler ile tecsim ve teşhis edilmelerine neden olduğunu belirtmiştir. Doğrusu, onların “latif” olduklarını düşünmektir.²¹³ Meleklerin algılanmamasının inkâr sebebi görülemeyeceğini ifade eden Filibeli, yaşadığımız evrende varlığını bildiğimiz halde kendilerini göremediğimiz varlıkların da olduğunu belirtmiştir. Elektrik, bazı renkler, çok yüksek veya çok düşük frekanstaki sesler buna örnek verilebilir. Şehbenderzade'ye göre içinde yaşadığımız ve her an araştırma imkânı bulabildiğimiz evrende bazı varlıkların şekillerine ve görünümlerine bile vakıf olamıyorken sonsuz ve pek büyük, sayısız olan âlemlerdeki varlık şekilleri hakkında bir fikir belirtmek, hatta onları inkâr etmek ve varlıkları imkân dâhilinde olan bunların olmadığını ileri sürmek cehalet eseridir.²¹⁴

Konu ile kıyaslanması için düşünürümüz şu örneği vermiştir:

“Daha önceki zamanlarda yerküresi kâinatın merkezi sayılıyordu. Fakat bugün yerküresinin kâinat denizinde küçük bir damla olduğu ortadadır. Âlemlerin her köşesi hayat, idrak ve harika şeylerle dolu olduğu ortaya çıkmıştır. Zerre kadar ilmi düşünceye sahip olan bir insan, eski cehaleti taklit ile yerküresini varlıkların ölçüsü olarak kabul

²⁰⁸ Bakara Suresi, 2/30–34, Araf 7/11, Hicr 15/28–30, İsra 17/61, Kehf 18/50, Taha 20/16, Sa'd 38/71–73.

²⁰⁹ Necm Suresi, 53/5, Tekvir 81/20.

²¹⁰ Bakara Suresi 2/30–34, Araf 7/11, Hicr 15/28–30, İsra 17/61, Kehf 18/50, Taha 20/16, Sa'd 38/71–73.

²¹¹ Fatır Suresi, 35/1, En'am 6/93.

²¹² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 33.

²¹³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 34.

²¹⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 34–35.

*edebilir mi ki, burada cesede bürülmüş melek görülemediği için onların varlığını inkâra kalkışabilsin.*²¹⁵

*İşte görülüyor ki, latif bir yapıya sahip fakat algılanabilen bu varlıkların (meleklerin) varlığını kabul etmekle ve akıl ve bilime aykırı hiçbir şey yoktur. İnkârları ise hiçbir ilmi ve akli delile dayanmamaktadır. Filibeliye göre bu gerçeği kabul ve imkânına karşı çıkmamak yeterlidir. Ayrıca melekleri değişik şekilde özellikle bazı hayvanlara, yarısı insan yarısı hayvan türü şekiller ile tasavvur etmek de doğru değildir.*²¹⁶

Netice olarak “İslam dini’nde iman esaslarının, Allah’a imandan sonra ikincisini sıra itibariyle meleklerle iman teşkil eder. Allah’ın melekleri vardır. Melekler, yapıları ve ifa ettikleri görevler bakımından diğer varlıklardan farklıdırlar. Allah’ın vahyini ve nübüvvetini Gayb Âlemi’nden insanın yaşadığı müşahede dünyasına nakleden onlardır. Onların yaşadığımız âlemdeki nizam ve intizamı sağlamada önemli rolleri vardır. Ayrıca insanın psikolojik dünyasının olumlu yönünü oluşturan iyilikler, faziletler ve güzellikler hep meleklerin ilhamıyla gerçekleşir. İnsana sürekli olarak iyilikleri telkin eden meleklerdir.”²¹⁷

B. Kitaplar

Allah, insanlar arasından peygamberler seçmiştir. Her bakımdan insanların en faziletli olan bu peygamberlere Allah, kendi isteklerini insanlara ulaştırmak için bildirmiştir. Peygamberlere inen bu emirler bazen o toplum ile sınırlı kalırken bazen de bütün insanlara hitap etmiştir.

²¹⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 35.

²¹⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 35–36.

²¹⁷ Şerafeddin Gölçük-Süleyman Toprak, Kelam, Tekin Kitabevi, Konya 1998, s. 305.

İslam'ın iman esaslarından birisi de kitaplara imandır. Allah'ın gönderdiği bu kitaplara inanmak farzdır. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

*“Biz Nuh ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve nitekim İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyüb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Davud'a Zebur'u verdik.”*²¹⁸

Ahmet Hilmi kitaplar konusuna farklı bir bakış açısı ile bakmıştır. O'na göre iki tür kitap vardır. Bunlardan biri Kur'an, diğeri ise evren ve içinde cereyan eden hadiselerdir. Bu hususu Filibeli, şöyle izah etmiştir:

*“Güneş ve semalar Allah'ın ayetleridir. Kâinat dediğimiz kudret ve harika şeyler manzumesi, Zat-ı Bari'yi ilân eden bir tafsili Kur'an'dır. Onun her manzumesi bir harf, her güneşi bir nokta, her âlemi bir ayetir.”*²¹⁹

Ahmet Hilmi'ye göre, her insanın bunları okuyup anlaması mümkün olmaması nedeniyle, Allah bu hakikatları nebiler vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. İşte imanın konusu olan Kur'an da budur. Kâinat kitabını okuyan, vahiy ve ilhama mazhar olan insanlığın büyükleri ise birer konuşan Kur'an'dırlar. İnsanlar bu konuşan Kur'an'lar sayesinde kâinat kitabını okur ve indirilmiş Kur'an'ın hakikatlerini daha iyi anlamış olur.²²⁰

Kutsal kitabımız Kur'an Hz. Peygambere indirilirken, onun ayetlerinin bir kısmı herkesin anlayabileceği bir şekilde (muhkem), bir kısmı da anlamayacağı şekilde (Müteşabih) idi. Muhkem, manalarında kapalılık olmayan ve kolayca anlaşılan ayetlere denir. Muhkem ayetler Kur'an'ı Kerim'de kitab'ın temeli olarak nitelenmektedir. Neyin kastedildiği belli olmayan, yoruma açık olan ayetlere ise Müteşabih ayetler denir.²²¹

²¹⁸ Nisa Suresi, 4/163; Ayrıca bkz. Bakara 2/85, Âl-i İmran 3/3-4, Necm 53/36-37, Hadid 57/26-27, Ala 87/18-19.

²¹⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 36.

²²⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 37.

²²¹ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, TDV Yay, Ankara 1993, s.128.

Kur'an'ı Kerim'de muhkem ve müteşabih ayetlerle ilgili olarak Allah'ı Teala şöyle buyurmaktadır:

*“Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun bazı ayetleri Muhkemdir ki, bunlar kitabın esasıdır. Diğerleri de Müteşabihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki Müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafından, derler. Bu inceliği ancak akılselim sahipleri düşünüp anlar.”*²²²

“Müteşabih ayetleri, Kur'an'ın bütünlüğü ve vahyin mantığı doğrultusunda muhkem ayetlerin de yardımıyla yorumlamaya çalışmak gerekir.²²³ Ahmet Hilmi, Kur'an'da bulunan muhkem ve Müteşabih ayetler hakkında şunları ifade etmiştir:

*“Kütüb-ı Münezzelede Muhkemat ve Müteşabihat (ayetler) vardır. Muhkemat asla değişmeyen hakikatlerdir. Müteşabihat ise insanın sınırlı idrakine misal ve teşbih haricinde kalan mutlak tenzihe ulaşmaktan aciz bulunmasına binaen varit olmuş sembolik hakikatler veya irşatlar ve hikâyelerdir.”*²²⁴

Filibeli, İslam dininin umuma hitap ettiğinden dolayı müteşabihleri içerdiğini belirtmiştir. Düşünürümüze göre bütün insanlara öz olarak ve mahiyet bakımından anlatılması mümkün olmayan hususlarda dış görünümlere kuvvet verilmiş, teşbihlere müracaat olunmuştur. Burası İslam dini için bir eksiklik olmaktan ziyade müstesna bir şereftir. Çünkü ilahi rahmet herkesi kapsar. Sadece zekilere ve dâhilere has değildir.²²⁵

Eğer dine ve hikmete ait hususlar teşbihe müracaat edilmeden ifade edilseydi, bundan yalnız özel bazı kişiler haz alır öte yandan insanların büyük çoğunluğu mahrum kalırdı. Şehbenderzade'ye göre bu durumda yani teşbih şartlarından mahrum olan bir dinin yayılması mümkün değildir. Böyle bir dinin yayılabilmesi için çok defa esas hakikatlerini kaybederek, yabancı fikirlerle süslenmesi ve açıklanması gerekli olur. Bazı

²²² Âl-i İmran Suresi, 3/7.

²²³ Muammer Esen, Sistematiik Kelam, Nübüvvet'in İmkân ve İspatı, Ankara Üniv. Uzaktan Eğitim Yay, Ankara 2007, s. 195.

²²⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²²⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, s.143.

hususların ise sembolik işaretlerle ifade edilmesi gerekir. Zira bu hususların ifşası veya teşbihlerle ifadesi hakikatlerin kaybedilmesini, dinin başka bir hale dönüşmesini veya mahvolmasına neden olur.²²⁶

Ayrıca Filibeli, bir dilin ne kadar mükemmel olursa olsun yine de fikirleri tamamen ifade edemeyeceğini belirtmiştir. O halde her fikri bir kelime ile ifade etmekten başka çare olmadığına göre, o fikri en uygun kelime ile ifade etme zarureti ortaya çıkar. Fakat o kelimenin bilinen ve yaygın olan manasının o fikri tamamen ifade ettiği söylenemez. Fikri tamamen anlamak için “zevk, istidlal, müşahede, v.s.” gibi hususlarda gerekir.²²⁷

Peki, teşbihler hakikatte varlığı olmayan (yalnız avamın düşüncelerini tatmin ederek onları inandırmak için gelen) şeyler midir? Düşünürümüz, bu soruya şöyle cevap vermiştir:

“ Hayır, her insanoğlunun kendi ruhi gücü, vicdani ihtiyaçları nispetinde anlayıp tasavvur edebilir. Bir ferde kendisine saadet olmayan bir mutluluğu vermek, bir mükâfat değil, bir ceza sayılır. Bundan dolayı kudret sahibi Allah, herkesin mükâfatını zevk ve anlayışına göre ihsan etmelidir ki, itaatli ve faziletli kula işlerinin karşılığını vermiş olsun. Demek ki, anlayış dereceleri nasıl birbirinden farklı ise, mükâfat dereceleri de öylece birbirinden farklı ve derece derece üstündür.”²²⁸

Müteşabih kavramların sadece birer sembol olmadıklarını da belirtmek gerekir. Bu kavramlar dış görünüşe ait anlamlar ile düşünceleri doyurduğu gibi gerçek (ledünne ait) manasında da bahsedilen hususun en nezih mertebesini ifade eder. Mesela üzüm, cennette üzüm var, bu üzümü basit bir ruh, bildiği üzümlerin bin kat daha nefisi olarak, yine bir meyve nevi telakki ederken, hâkim bir ruh üzümle teşbih edilen zevk halinin “hakikate kavuşma” olduğunu bilir.²²⁹

²²⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 144.

²²⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²²⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 145.

²²⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 146.

Kısaca Kur'an, herkese hitap ettiğinden her insan kendi düşüncesini doyuran manaları bu kavramlarda rahatlıkla bulabilir. Bu da Kur'an'ın bir başka icazi yönüdür.

Filibeli, teşbih ve sembollerle ifade edilen hakikatlerin peygamberimizin emin kişilere emanet ettiği (emanat-ı Muhammediye) onlarla paylaştığı sırlar olduğunu belirtmiştir. Bu emanetleri taşıyanlar bunların hakiki anlamlarını bilirler.²³⁰

Burada da belirtildiği gibi Ahmet Hilmi, Müteşabih ayetlerin manalarının bilinebileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

C. Peygamberlik

1. Peygamberlerin özellikleri

İslam'da iman esaslarının bir diğeri de Peygamberlere imandır. Kur'an'ı Kerim peygamberin beşer (insan) olduğunu açıklamış ve onu tanrılaştıran veya ona tanrılık sıfatı verenleri reddetmiştir.²³¹

Allah'ın yarattığı insana yardımcı olmak için peygamber göndermesi mümkün olup hatta bununla beraber insanlara teklifte bulunması da mümkündür. Bu ise sadece risaletle gerçekleşebilir. Allah tekliflerini, peygamberler aracılığı ile kullarına bildirir. Öyleyse Allah'ın varlığını kabul eden ve O'nun insanlara teklifte bulunabileceğine inanan kimse, Allah'ın peygamber göndermesini de kabul etmiş olur. Allah'ın istediklerini kullarına ulaştırabilecek olanlar, ancak ondan vahiy alanlardır. Bu anlamda Allah ile insanın ilişkisi peygamberler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Allah'ın insana teklifte bulunması ise ilâhi iradeyi ilgilendirmektedir.²³²

²³⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²³¹ Ebu Mansur el Maturidi, Kitabu't-Tevhit, (neşr. Fethullah Huleyf) El-Mektebetu'l İslamiyye, İstanbul 1979, s. 202–210; M. Sait Yazıcıoğlu, İslam Dini Esasları, İman Esasları, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2003, s. 66.

²³² Ahmet Akbulut, Nübüvvet Meselesi Üzerine, Birleşik Dağıtım, Ankara 1992, s. 9–14.

Allah’a iman peygamberlere inanmayı da gerek kılmaktadır. Çünkü Allah’ın insanlarla ilişkisi peygamberler aracılığı ile olmaktadır. Ona inanmak, peygamberlere inanmanın bir sonucu olduğu gibi, akıl da bu gerekliliği kabul eder.²³³

Ahmet Hilmi nübüvveti “*sonlu ile sonsuzun, kul ile Halık’ın haberleşmesinin imkânı meselesi*” olarak açıklamıştır.²³⁴ Allah yaratmış olduğu insanları başıboş bırakmamış, kendi isteklerini onların içinden seçtiği kişiler ile onlara bildirmiştir. Kur’an’ı Kerim’de de bu husus açıkça belirtilmiştir:

*“Allah elçilik görevini kime vereceğini bilir.”*²³⁵ *“Bu Allah’ın dilediğine vereceği lütuftur.”*²³⁶

Filibeliye göre zaman ve mekânın değişmesine paralel olarak ihtiyaçlar da değişir. Dolayısıyla insanlığın da tekâmül etmesi sonucu, Allah hikmeti gereği peygamberler göndermiştir. İşte bu peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed’dir.²³⁷

Peygamberler de birer beşerdir. Diğer insanlardan farkları Allah tarafından gönderilmiş olmalarıdır.²³⁸ Şehbenderzade her insanda bu kabiliyetin olduğunu belirtmiştir. Ancak bazıları seçilerek (yetkinlik) bu makama getirilmiştir. Artık bulunduğumuz çağ akıl ve keşf çağı olduğundan peygamberlere ihtiyaç kalmamıştır. Ayrıca Hz. Peygamberin getirdiği Allah kelamı tahrif edilmemiş, aynen korunmuş olduğundan yeni bir şeye ihtiyaç yoktur. Peygamberlik mührü bunu vurgulamaktadır.²³⁹ Bu konuda Kur’an-ı Kerim şöyle buyurmaktadır:

*“Muhammed, sizden birinin babası değil, fakat Allah’ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur.”*²⁴⁰

²³³ Ebu Mansur el Maturidi, A.g.e. a.s.

²³⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 147.

²³⁵ En’am Suresi, 6/124.

²³⁶ Cuma Suresi, 62/4.

²³⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 38.

²³⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, s. 147.

²³⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 40.

²⁴⁰ Ahzab Suresi, 33/40.

Filibeli müşriklerin peygamberler hakkındaki fikirlerinin İslam akidesine zıt olmasının nedeni olarak onların araştırmaya muharref kitaplardan (İncil ve Tevrat) başlamalarını gösterir.²⁴¹

2. Peygamberlere Olan İhtiyaç

Ahmet Hilmi diğer görüşlerinde olduğu gibi bu konuyu da “neden” ve “sebe-sonuç” açısından incelemektedir. Peygamberliğin şekli ve sayısı gibi konular yerine ona olan lüzumu ve gerekliliğini mantık olarak ele alarak savunmuştur.

*“Marifetullahı ve ahlaki esasları zaman ve insanların istidat ve kabiliyetine, tekâmül kanunun durum ve mertebesine velhasıl Allah’ın murad ve hikmetine uygun bir şekilde bütün insanlığa tebliğ eden kişilere peygamber denir. Onların kalpleri ilham ve vahiy almaya uygundur,”*²⁴² şeklinde peygamberliği tarif eden düşünürümüz, peygamberliğe olan ihtiyacı ise şu şekilde belirtmiştir:

*“Peygamberlere ihtiyaç vardır. Bunu ispatlamak için uzun deliller getirmek te gereksizdir. Peygamberliğin lüzumunun tabii delili, nebilerin tarih sahnesinde işkâl ettikleri mevkillerdir. Bununla birlikte binlerce senedir, insanlığın büyük çoğunluğu onlara uyma ve saygı gösterme gibi gerçek bir tarihi olay karşısında delil aramak lüzumsuz bir külfettir.”*²⁴³

Ahmet Hilmi, insanlık tarihinin onları rehber seçmesini ve onlara saygı göstermesini en büyük tabii delil saymaktadır.

Peygamberlere ihtiyaç vardır, çünkü insan aklı her türlü bilgiyi kavrayamaz. Yüce Yaratıcı gibi sonsuz bir varlık sınırlı bir güç olan akıl ile kavranamaz.²⁴⁴ Peygamberlere olan ihtiyaç bölümünü şu sözlerle noktalayabiliriz:

²⁴¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 39.

²⁴² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 37–38.

²⁴³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 39.

²⁴⁴ Fahreddin er-Razi, Kelam’a Giriş (el-Muhassal), çev, Hüseyin Atay, Ankara 1978, s. 216.

“ Peygamberlik akılla algılanabilir. İnsanlık daima peygamberlere ihtiyaç hissetmiş, onların davetleri ışığında ilahi saadete ulaşma imkânı doğmuştur. Çünkü insanlar dünya saadeti ve ahiret mutluluğunu, ancak peygamberlerin yol göstericiliği ile elde edebilirler. Bu bakımdan insanların peygamberlere ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı şöyle özetleyebiliriz:

1) Akılla Allah’ın varlığı ve birliği bilinebilir. Ancak Allah’ın sıfatları, ahiretin varlığı, orada cereyan edecek olayları akıl kavrayamaz. Bunların bilinmesi için peygamberler gereklidir.

2) İbadetlerin şekilleri kitaplarda belirtilmemiştir. Bunlar da ancak peygamberler tarafından insanlara bildirilir ve öğretilir.

3) Topluma, her yönden tam bir ahlak sahibi akli ve ruhi özellikleri yüksek, örnek olabilecek önder şahsiyetler gereklidir. Bunlar da peygamberlerdir.”²⁴⁵

3. Peygamberliğin Sona Ermesi

Ahmet Hilmi insanlık tarihinin bir tekâmül şeklinde olduğunu ve peygamberlerin de bu tekâmüle uygun olarak geldiğini savunmuştur. İslamiyet’in bu gelişmeye uygun olarak en son geldiğini ve gelmesi gereken bütün hususların bu son din ile geldiğini bu nedenle başka bir dine ve peygambere ihtiyaç kalmadığını şöyle açıklamıştır:

“İslamiyet’in esasları en mükemmel olduğundan en son gelmiş ve bu esaslar kıyamete kadar bozulmayacaktır. Şeriatlar ve akidelerin ortaya konduğu zaman ve muhitin kabul ve kabiliyet derecesi ile münasip olması, hikmetin gereği olmakla o şekilde nazil olmuşlardır. İslam’ın şeriat ve akidesi en kâmil şeriat ve akait olduğu gibi kıyamet gününe kadar eskimeyecek ve zamanla yürürlükten kalkmayacak (çünkü açık ve zorunlu, istidatça tekâmül kanununa uygun) düsturlar içine aldığından artık peygambere ihtiyaç bırakmamıştır. Öyle ki, (farz-ı muhal olarak) bugün bir nebi gelseydi, bütün insanların

²⁴⁵ M. Sait Yazıcıoğlu, İslam Dini Esasları, İman Esasları, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2003, s. 69.

kabulüne mazhar olamaz, çünkü söylenmedik bir söz söylemeye imkân bulamaz ve bir ihtiyaca cevap veremezdi.”²⁴⁶

Filibeli nübüvveti “nübüvveti teşriyye” ve “nübüvveti tarifiyye” olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Ona göre ittisalin “nübüvveti teşriyye” (kanun koyma ile ilgili nebilik) şekli Hz. Peygamber ile birlikte son bulmuştur. Ancak “nübüvveti tarifiyye” (tanıtma, tebliğ etme ile ilgili nebilik) yani yaptıkları görev ile ilgili olan kısmı hala devam etmektedir.²⁴⁷ Ahmet Hilmi’nin yaptığı böyle bir ayırım klasik kelim kitaplarında yer almamaktadır. Bu ayırım sadece bir yorum niteliği taşımaktadır. “Âlimler peygamberlerin varisleridir” hadisi bu ayırım ve yoruma sebep teşkil etmiş kanısındayız.

4. Peygamberliğin Delilleri

Yukarıda Filibelinin, peygamberliğin en büyük delilinin, onların yaşam tarzı olduğunu söylediğini belirtmiştik. Gerçekten her peygamberin hayatı başlı başına bir mucizedir. Bundan dolayıdır ki, kendilerine yakın ve kendilerini çok iyi tanıyan insanlar iman etmekte tereddüt etmemişlerdir. Ancak bu her zaman böyle olmamıştır. Peygamberler ne kadar doğru (sıdk) insanlar olsalar da insanlar kendilerine yapılan davete icabet etmek için peygamberlerden mucizeler istemişlerdir. Peygamberler Allah’ın izni ile bazı olağanüstü halleri insanların nazarlarına sunarak kendilerinin hak peygamber olduklarını ispatlamışlardır. Ancak olağan hadiselerle aykırı bu olaylar da her zaman inkârcıları yola getirememiştir.

a) Mucize kavramı

Nübüvvetin aklen mümkün oluşunu, tarihte bir peygamber sınıfının varlığını ve peygamberliğin insanlık için mutlak anlamda gerekli bulunduğunu düşünen her sağduyulu insan bu müessesenin gerçekliğine kesinlikle inanır. Bununla birlikte nübüvvete iman edilmesi gerektiğini gösteren başka deliller de mevcuttur. Peygamberlerin ilahi buyrukları ve gerekli bilgileri insanlara bildirmeleri için Allah

²⁴⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam’ın Esasları, s. 38.

²⁴⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, s. 150.

tarafından görevlendirildiklerini kanıtlayan deliller Kur'an-ı Kerim'de "ayet" olarak ifade edilmiştir.

Kısacası mucize, başkasını aciz bırakan, onların benzerini yapmaktan aciz kaldıkları olağanüstü olay anlamına gelir. Daha çok delil, hüccet anlamına gelen mucize kavramı yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'de "ayet" veya onun çoğulu olan "âyât" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Terim olarak mucize, Yüce Allah'ın peygamberlerine peygamberliklerini doğrulamak ve desteklemek için yarattığı ve diğer insanların benzerini getirmekten aciz kaldığı olağanüstü olaylardır. Mucizelerin gerçek faili Allah'tır.²⁴⁸

Mucize ile gerçekleşen olay Peygamberin isteğine, yani meydan okuduğu iddiasına uygun olmalıdır. Mucize, peygamberlik iddiası ile birlikte peygamberlerde meydana gelen olağan üstü hallerdir. Onların dışındakiler mucize gösteremez. Yüce Allah, ancak peygamberlerini mucizeler ile destekler.²⁴⁹

İslam Felsefecileri mucizenin peygamberin kendi fiili olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre mucizeler zanni delillerdendir. Nübüvvetin doğruluğuna kesin olarak delalet etmez.²⁵⁰ Mucizenin delil olabilmesi için iki hususun kesinlik kazanması gerekir. Birincisi, mucizenin sadece peygambere has bir fiil olduğu ve bundan başkası buna benzer bir şeyi yapamayacağının belli olması, ikincisi ise âdetin her zaman aynı şekilde cereyan ettiğinin bilinmesi. Bunlar kesin olarak bilinmeyeceğine göre mucizenin delil olması da mümkün değildir. Bir kimsenin peygamber olduğuna akli ve ilmi harikalar değil, ameli ve ahlaki faziletler delalet eder.²⁵¹

Gazali, felsefecilerin iddia ettiği "*sebe-sonuç arasında zorunluluk vardır*", fikrini benimsememiştir. O'na göre bu bir alışkanlıktır. Olaylar arasında bir zorunluluk değil bir imkân vardır. Bir tabiat olayında zıtların meydana gelmesi veya gelmemesi mümkündür.

²⁴⁸ Muammer Esen, Sistematik Kelam, Nübüvvetin İmkân ve İspatı, Ankara Üniv. Uzaktan Eğitim Yay, Ankara 2007, s. 191.

²⁴⁹ Kadı Abdulcebbar, Şerhu Usûli'l-Hamse, Mektebetu Vehbe, Kahire 1988, s. 572.

²⁵⁰ İbn Rüşt, el-Keşf an Menahici'l-Edille, Ter. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay, İstanbul 1985, s. 307.

²⁵¹ İbn Rüşt, A.g.e. s. 308-309.

Allah her şey kadir ve irade sahibi olduğuna göre, O'nun kudretiyle mucize meydana gelebilir. Yani muhal olmayan her şey O'nun Kudreti dâhilindedir. Âlemde Allah'ın kudreti dâhilinde olup da bizim bilemediğimiz birçok şeyler cereyan etmektedir.²⁵²

b) Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Mucizeler

Filibelinin bu konudaki görüşleri İbn Rüşd gibi felsefecilerle paralellik arz etmektedir. Ahmet Hilmi bu hususu şöyle izah etmiştir:

“Hicret esnasında Süraka'nın atının ayaklarının yere gömülmesi, Peygamber efendimizden emanname alması kabilinden mucize özelliği gösteren işler, Rasulüllah efendimiz hazretlerinden çok sık zuhur etmiştir. Yalnız şurası dikkate alınmalıdır ki, Hz. Nebi bu mucizeleri bir sanat, bir beyyine, bir delil velhasıl şahsına mahsus bir mevhibe ve bir silah gibi göstermemiş, böyle bir iddiada asla bulunmamıştır. O en üstün kudretin Ehadiyet'in elinde olduğunu daima söylemiştir. Tabii olmayan, hile ve kehaneti andırır her türlü hareket ve davranışlardan tamamıyla münezzehe olan Peygamber, her kime din teklif etmişse hep insanın aklına hitap ederek açıklamış, asla harikalar ve garip şeylerle insanların fikirlerini etkilemeye çalışmamıştır. Bu durum Peygamber'in sıdkına en büyük delil olması gerekirken maalesef iradi mucizeler göstermemesini peygamberliğin inkârı için delil saymışlardır.”²⁵³

Görüldüğü gibi Filibeli Ahmet Hilmi, mucizeleri fikirleri süslemek olarak tarif etmiş ve hakiki delil olarak kabul etmemiştir. Düşünürümüz, dinin bütün hakikatlerinin akıl ile anlaşılabilceğini belirtmiştir. Miraç hadisesi dışındaki olaylara fazla ehemmiyet vermemiştir. Miraç hadisesini de akli bir zemine oturtmaya çalışmıştır.²⁵⁴

Miraç Hadisesi: Hz. Peygamberin hayatında ki önemli ve tartışmalı hadiselerden biri de “İsra ve Miraç” olayıdır. Hicretten bir buçuk yıl önce Recep ayının yirmi yedinci gecesi vuku bulmuş olup Kur'an'ı Kerim'de de bu olaydan bahsedilmiştir:

²⁵² Filibeli Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, s.134.

²⁵³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 151–152.

²⁵⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 182.

*“Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu Mescidi Haram’dan Mescidi Aksa’ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehdir. O, gerçekten işitendir, görendir.”*²⁵⁵

Filibeliye göre Miracın vukuu kesindir ancak mahiyeti üzerinde fikir birliği yoktur. Ona göre Miracın cismani ve ruhani olmasında ihtilaf vardır. Peygamberimizin ashabının hepsi aynı şekilde miracın cismani ve maddi olduğu konusunda fikir birliğinde değillerdir. Hz. Ayşe ile bazı ashap, Miracın keyfiyetinin manevi bir şey olduğu yönündedir.²⁵⁶

Daha önce felsefecilerin görüşlerini zikrederken mucizenin bir sebep-sonuç çerçevesinde anlaşılması gerektiğini, yani bunun akıl ile anlaşılabilirliğini dolayısı ile mucizenin peygamberliği tasdik eden güçlü bir delil olmadığını belirtmiştik. Ahmet Hilmi düşünce yapısı gereği Miraç hadisesini akli (anlaşılabilir) bir zemine oturtmak için mucizenin cismani olamayacağı, bilakis ruhani bir hadise olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Düşünür, miracın cismani olarak anlaşılması durumunda, İslam’ın hakikati ile bağdaştırmayacak birtakım birbirine zıt ve birbirini çürüten fikirleri içine alacağını belirtmiştir. Bu nedenle Miraç olayındaki unsurların remz ve teşbihler ile hakiki manalarını birbirinden ayırmak gerekir.²⁵⁷

Miraç hususunda üç amil vardır: Burak, Nebinin zatı ve Cebrail. Filibeli bunları şu şekilde açıklamıştır:

*“Burak sürat ve letafet manalarının remz ve teşbihi ruhaniyetten ibaret kalır. Cenabı Nebi kendi ruhaniyatına binerek uruc etti şekli hâsıl olur. Cibril aklın bütün mertebelerini toplayıcı olmak manasında bir melekîyettir.”*²⁵⁸

Ahmet Hilmi bu yorumlardan sonra Miracı şu şekilde izah etmeye çalışmıştır:

²⁵⁵ İsra Suresi, 17/1.

²⁵⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 182.

²⁵⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 175.

²⁵⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 174.

*“Sonucu kavrayan külli aklın delaletiyle ruhaniyet burak’ına bindi, cismaniyetinden ve dünyaya ait bağlardan tecerrüt ederek maneviyat göklerine, vücut tabakalarına uruc etti. Makulat âleminin sınırı olan Sidretü’l-Münteha’ya kadar Cibril ve Burak ile seyretti.”*²⁵⁹

Görüldüğü gibi Şehbenderzade, Miraç ile ilgili hususları tamamen ruhani olarak açıklamaktadır. Filibeliye göre Miracın cismani olarak anlaşılması haşrin cismani olması keyfiyetine de aykırıdır.²⁶⁰ Miracın cismani olarak anlaşılması İslam akidelerini altüst eder. Ayrıca böyle bir anlayış tenzih anlayışına da aykırıdır.²⁶¹

Ahmet Hilmi, bu açıklamalardan sonra Gazalinin görüşlerini delil olarak ortaya koymuştur. Allah’ın zati olarak, hakiki manada asla görülemeyeceğini, O’nu görmenin ancak mecazi manada olduğunu belirtmiştir. Dolayısı ile Miraç ve burada meydana geldiğine inanılan Allah ile görüşmenin hakiki manası ile anlaşılmasının mümkün olamayacağı Filibeli tarafından, konu ile ilgili bölümler aynen aktararak benimsenmiştir.²⁶²

Filibelinin eserlerinden anladığımız kadarıyla o İsra ve Mirac’ı kabul etmiş ve bu mucizenin ruhen olduğunu savunarak akli bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Ancak İsra suresinin birinci ayetinde anlatılmakta olan bu olaydan sadece İsra diye bahsedilmiş olup Miraç ise hiç geçmemiştir. Miraç olayı daha çok hadislerde geçmektedir. Ancak ayette söz konusu edilen Mescidi Haram’dan Mescidi Aksa’ya gece boyunca ulaşılması normal şartlarda mümkün değildir. Bu ancak Hz. Peygamber’in bir mucizesi ile Yüce Allah tarafından gerçekleştirilmiş olmaktadır. Bu olay Hz. Peygamber’de görülen, Allah’ın bilinmeyen kanunlarına bağlı bir hadise olması itibarı ile mucize olarak kabul edilmiştir.²⁶³ Kur’an’da bahsedildiğine göre Allah peygamberlerine bazı mucizeler

²⁵⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²⁶⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 175.

²⁶¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²⁶² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 176–180.

²⁶³ M. Sait Yazıcıoğlu, A.g.e. s. 72.

vermiştir. Hz. Peygamberin ise en büyük mucizesi Kur'an-ı Kerim'dir. Hz. Peygamberle birlikte, hissi mucizeler dönemi kapanmıştır. Kur'an ise akli bir mucizedir.²⁶⁴

5. Nübüvvet ve Velayet Arasındaki Fark

Ahmet Hilmi bu iki kavramı şöyle açıklamış ve aralarındaki farkları şu şekilde belirtmiştir:

*“Nebi, bir vasıta (melek) ile Hakka irtibat peyda etmiş, Hakkın emirlerini ve dileklerini almaya ve çok kere yaymaya memur edilmiş seçkin bir insan demektir. Veli ise vasıtasız olarak irtibata nail olan insandır. Buradaki vasıta, vasıtasız olarak kelimeleri irfana ait bir fark olup nebilerin velilik mertebesinde mahrumluğu demek değildir. Nebilik makamların en şerefliisidir.”*²⁶⁵

Aralarındaki asıl fark ise, nebinin davet sahibi, bazen kitap sahibi ve her iki durumda da insanlara bir şeriati ulaştırmak için görevli olmasıdır. Aradan bu fark kalkarsa mahiyet itibariyle gerek nebilik, gerek velilik “ittisal” dan ibaret kalır. Fiilen her kişi bu mertebelere ulaşamaz, ancak birtakım seçkin kişilere has kalmakla birlikte insanlığın şerefli birer sıfatı olmuştur.²⁶⁶

Hiçbir veli peygamberin seviyesine çıkamaz. Göstereceği kerametler de aynı şekilde mucize seviyesine ulaşamaz. Çünkü mucize meydan okuma (tehaddi) ile beraber olurken, keramet için böyle bir gerekçe yoktur.²⁶⁷

Filibeli, veli ile nebi arasındaki farkı belirterek mucize konusuna fazla değinmeden sadece “kerametten üstündür” demektedir. Bu da yukarıda açıkladığımız gibi felsefecilerin mucize hakkındaki fikirlerini benimsemesinden kaynaklanmıştır. Çünkü İslam filozofları mucizeyi insan fiili olarak kabul ettiklerinden ve meydan okuma

²⁶⁴ Muammer Esen, A.g.e. s. 192.

²⁶⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 148–149.

²⁶⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. a.s.

²⁶⁷ Fahreddin er-Razi, Ter. Hüseyin Atay, A.g.e. s. 207–226.

(tehaddi) şartını benimsemediklerinden onlar için mucize ile kerametın bir farkı kalmamaktadır.²⁶⁸

Velilerden “keramet” denilen harika olayların meydana gelmesinden dolayı, veli ile peygamber arasındaki farkı belirginleştirmek gereği hissedilmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, hiçbir veli peygamberlik iddiasında bulunmamıştır ve bulunamaz da. Her veli peygamberlere intisap etmiş birer kişidir. Keramet göstermesi bu yoldaki samimiyyetinin bir göstergesi olabilir. Ayrıca veli bize göre Allah’ın sevgisini kazanmış kişidir. Keramet göstermesine de gerek yoktur.

6. Hilafet ve Hz. Peygamber

Halifelik meselesinin halledilmesi sırasında meydana gelen bazı münakaşalar, özellikle Hz. Osman’ın daha sonra da Hz. Ali’nin hilafete geçmesi ve bu dönemlerde İslam coğrafyasında meydana gelen huzursuzluklar, bilahare her ikisinin de şehit edilmesi İslam tarihindeki ilk ihtilafları oluşturmuştur. Bu ihtilaflara insanlar bazı müsebbipler aramışlardır. Kimileri Ebu Bekir’i, Ömer’i yüceltirken kimileri de bütün olaylardan bunları sorumlu tutmuşlardır. Bazılarına göre Hz. Ali’nin hakkı yenilmiştir. Bu konudaki tartışmalar ve suçlamaları bir nebze durdurmak için fazilet konusunda bir sınırlandırma yapılmıştır. Genel kanı bu sıralamanın hilafetteki geliş sırasına uygunluğudur.

Hz. Peygamber ashabı arasında dengeli bir tavır sergilemeye çalışmıştır. Peygamberimizin bu tavrı daha sonra gelen insanların bir değerlendirme yapmalarını güçleştirmiştir.²⁶⁹

Hz. Osman döneminde başlayıp devam eden olaylar ve bunların neticesinde meydana gelen bazı gruplaşmalar sonucu herkes kendi sevdiği kişileri yüceltmış, öte taraftaki kişileri ise yermiştir. İnsanların övme ve yeme yarışına bir son verme dolayısı ile toplumdaki bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak üzere İslam âlimleri bunu bir

²⁶⁸ İbn Haldun, Mukaddime, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay, İstanbul 1998, c. I, s. 24–27.

²⁶⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 275.

neticeye bağlamak istemişlerdir. Dolayısı ile bu konu akait ve kalam kitaplarına girmiştir. Yoksa bu mesele insanların bakış açısı ile çözülecek değildir. Bu konu gaybi bir mesele olduğundan kimin daha faziletli olduğunu ancak Allah bilir. Bizler ancak zahire göre hükmederiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi meselenin daha da büyümesi için belli bir sıralama yapma ihtiyacı doğmuştur.

Genel telakkiye göre peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra da Ali'dir.²⁷⁰ Filibeli, meseleye tarih ve gerçekleşen olaylar ışığında bakılması gerektiğini savunmuştur.²⁷¹ Ahmet Hilmi, şahsi temayüllerle insanların kendi tuttuğu kişileri övmelerini, ayet ve hadislerle desteklemelerini öte yandan da diğer kişilerin tel'in ve tekfir etmelerini doğru bir davranış olarak görmemiştir.²⁷²

Ahmet Hilmi, Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra halife seçilmemesinin nedeni olarak O'nun Hz. Peygamberden sonra haşimilerin lideri olarak gözükmemesini kabul etmiştir. Düşünürümüze göre sahabeler tekrar bir haşimi-emevi rekabetinden korktukları için daha tarafsız gözüken Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i hilafete daha yakın bulmuşlardır. Ancak bu ittifak ile olmamıştır. Eğer öyle olsa idi halife seçiminde herhangi bir sorun meydana gelmemiş olurdu. Ancak Şehbenderzade'ye göre Hz. Ali'yi istemeyenler Hz. Ebu Bekir'i istemeyenlere nazaran daha çok idi. Bundan dolayı Hz. Ebu Bekir seçilmiştir.²⁷³

Filibeli, yukarıda belirtilen anlayışın aksine fazilet sıralamasından önceliği Hz. Ali'ye verir. O'na göre Hz. Peygamber kendisinden sonra Hz. Ali'nin hilafete geçmesini istemiştir. Fakat bunun bir saltanata dönüşmemesi için sahabenin onayı ile olmasını arzu ettiğinden açıkça belirtmemiştir. Ancak kendisini bazı özel işlerine ortak ederek bir nevi

²⁷⁰ Ebu Hanife, El-Fıkhu'l Ekber, s. 57; Taftazani, Şerhu'l Akaid, s. 67.

²⁷¹ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 275.

²⁷² Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 276.

²⁷³ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 279–280.

işaret etmiştir.²⁷⁴ Düşünürümüze göre eğer hilafette öncelik Hz. Ali'ye verilmiş olursa idi belki bugün yeryüzünde İslam dininden başka bir din bulunmayacaktı.²⁷⁵

Sonuç olarak yukarıda belirttiğimiz gibi bu konu gaybi bir mesele olduğundan insanların sıralaması pek bir değer taşımaz. Ancak konuyu tarihi seyri içinde ve geliş sıralarına göre değerlendirmek meselenin daha fazla büyümemesi için daha doğru gözükmetedir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir: Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Hz. Ali otuz üç yaşında idi. Hz. Ebu Bekir gibi altmış yaşında bir sahabenin halife seçilmesinin söz konusunun olduğu yerde çok genç denecek bir yaşta olan Hz. Ali'nin halife seçilmesi uygun bulunmamıştır. Ayrıca tarihi olaylar incelendiğinde bunun daha doğru olduğu ortaya çıkmıştır kanaatindeyiz.

III. Mead

A. Kıyamet ve Yeniden Diriliş

Kıyamet kelimesi sözlükte “*kalkmak, doğrulmak, dirilmek*” anlamlarına gelir. Dini terim olarak, dünyanın nizamının bozulması, dünya hayatının sona ermesi, bütün insanların yeniden dirilmek üzere topyekûn ölmesi ve yeniden dirilmesi anlamlarına gelir. İmanın asli şartlarından birisi de ölümden sonra insanların yaptıkları amellere göre ceza veya mükâfat almak için ahiret gününde tekrar dirileceklerine inanmaktır. Ahiret'te meydana gelecek olaylar yaşadığımız dünyadaki olaylara benzemez. Biz ahiret ile alakalı hususları ancak peygamberler vasıtası ile bilebiliriz.²⁷⁶

Filibeli, kıyameti insanın ferdi ölümü ve insanlık türünün sonu olmak üzere iki anlamda kullanmıştır.²⁷⁷

²⁷⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 284.

²⁷⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 287–288.

²⁷⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 243.

²⁷⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, s. 41.

1. Kıyamet ve Haşrin Mümkün Oluşu

Ahmet Hilmi, kıyametin kopmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Ona göre parçalardan oluşan âlemin insanlar gibi bu parçaların ölümü ile öleceğini belirtmiştir. İnsan ve hayvan gibi bu âlemde ölüme mahkûmdur. Hatta bu hadise (kıyametin kopması) o kadar aşikârdır ki, bilim ve felsefe çevrelerinde nasıl olacağına dair fikirler yürütülmüştür.²⁷⁸

İnsan bu dünyada her türlü davranışlarla karşılaşabilir. Bir mücadele yeri olan bu dünyada bazen insanlar birbirlerine zulmedebilmektedirler. Çoğu zaman da bu yapılanlar güçlü olanların lehine olmakta, mazlumlara ezilmekte dolayısı ile adalet gerektiği gibi yerini bulmamaktadır. İnsanlara haksızlık edenlerin yanında onlara iyilik edenler de daima bulunmaktadır. Her şeyin karşılığının tam bulmadığı bu dünyada insanlar yaptıkları davranışların karşılığını görmeyecekler mi? Eğer öteki hayat yok ise karşılığını bulmayan bu fiilleri Allah'ın adaleti ile bağdaştırmak da mümkün olmaz.²⁷⁹ O halde ahiretin olması bir zorunluluktur.

2. Cismani Haşir

Filibeli, kıyametin akıl ve bilime göre kesin olduğunu belirtmiştir. Maddi şeylere münhasır kalmak şartı ile haşir ve neşir de kesindir. Ancak kesin olmayan husus insan bedeninin de ruhu gibi baki kalıp kalmayacağı veya yeniden aynıyle (bedeniyle) vücut bulup bulmayacağıdır. İnsan şahsiyetinin bekası ve yeniden, cismani olarak dirilmesi deneylerle ispat edilmese de aksine bir delil yoktur. Dolayısı ile cismani haşir akıl ve mantık kurallarına zıt değildir.²⁸⁰

²⁷⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, a.s.

²⁷⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, s. 44-45.

²⁸⁰ Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, s. 46-47.

B. Ruh

Ahmet Hilmi, ruh meselesini ruhun mahiyeti açısından incelemiştir. Ona göre bu konudaki bütün ihtilaflar ruhun varlığı hakkında olmayıp, ruhun bedenden ayrı ve mahiyet itibari ile başka bir şey olup olmadığı, beden yok olması ile onun da yok olup olmadığı hususundadır.²⁸¹

Filibeliye göre en açık ve en kesin gerçek, diğer gerçekleri anlamaya yarayan nefis (ruh) dir. İnsan kendisi dışındaki varlıkların varlığı hakkında şüpheyne düşebilir. Ancak kendi varlığı hakkında kesinlikle şüpheyne taşımaz.²⁸²

Şehbenderzade, insanda ben diyen bütün duyu ve düşünceye ait hususları kendine izafe eden varlığın ruh olduğunu belirtmiştir.²⁸³

Ahmet Hilmi, bazı felsefi sistemlerin ruh hakkındaki görüşlerini belirtmiş²⁸⁴ ve bunları tamamen reddetmiştir. Filibeli, ruh meselesini “vahdet-i vücut” mesleği çerçevesinde incelemiştir. Ona göre ruh ve madde diye bir ayırma gerek yoktur. İnsan, kendi idrakinin kuralları gereği bir olan aslı, iki zıt telakki ile bilmektedir. Hâlbuki ruh ve madde bir olan aslı açıklamaktadırlar.²⁸⁵

İnsan bedeni sürekli değişmektedir. Hatta insanın yaşamı ancak bu vesile ile mümkün olmaktadır. Ancak bütün bu değişmelere ve yenileşmelere rağmen yine de “ben” diyebilen bir varlık vardır. İşte insan şahsiyeti bu “ben” diyebilen ruhun varlığıdır. Bir orkestradaki ahenk ne anlam ifade ediyorsa cesetteki ruh ta onu ifade eder. Ahenk bu orkestradaki sazlardan herhangi biri olmayıp hepsi de değildir. Ahenk bu sazların faaliyetinden hâsıl olan bir şeydir. Sazlar ortadan kalkınca ahenkte bozulur. İşte ruhta böyledir. Yani ruh, beden ahengidir.²⁸⁶

²⁸¹ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? s. 67.

²⁸² Filibeli Ahmet Hilmi, İslam'ın Esasları, s. 31.

²⁸³ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün Mü? s. 68.

²⁸⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 67–172.

²⁸⁵ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 155.

²⁸⁶ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 166–167.

Ruh bakidir. Bu konuda tartışma yok gibidir. Tartışma konusu olan insan şahsiyeti ve benliğinin bekasıdır. Çünkü çözülme, bölünme gibi hususlar mürekkep şeyler için geçerlidir. Ruh ise basit bir varlıktır. Bu nedenle mahiyet itibariyle daima vardır. Bu arada ruhun tezahürleri, madde ve bedenle ortaya çıktığından yok olan bu tezahürlerdir.²⁸⁷

Sonuç olarak Filibeliye göre, ruhun birlik ve basitliğini inkâr etmek mümkün değildir. Şahsiyetinin bekasına gelince, bu konuda aleyhte söylenen fikirler lehte söylenen fikirlerden daha değerli değildir.²⁸⁸

Ruhla ilgili tartışmalar insanlık tarihi kadar eskidir. Ruhun varlığı tartışılmış, mahiyeti düşünürleri meşgul etmiş, ölümsüz olup olmadığı konusu ise apayrı bir tartışma konusu olmuştur. Biz bu konuyu ruhla ilgili şu görüşlerle noktalamak istiyoruz:

“Ruh konusunun empirik sahaya girmemesi, diğer taraftan da hemen bütün kelimcilerin genel kabulüne göre Kur’an’da konuyla ilgili az bilgi bulunması, İslam kültüründe meydana gelen ruh teorilerinin kaynağının dini nasslar olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Yine son dönem kelimcileri arasında sayılan ve konuyla ilgili bir risalesi bulunan İbn Kemal (1468/1534) ise ruhun mahiyetini açıklayan bir nass bulunmadığından dolayı, onun tanımıyla ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin hepsinin zayıf delillere dayandığını ileri sürmüştür. Bu nedenle ona göre söz konusu tanımların hiç birisi kesinlik ifade etmemekte ancak içtihadı dayalı görüş bildirmektedir.”²⁸⁹

²⁸⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 168–169.

²⁸⁸ Filibeli Ahmet Hilmi, A.g.e. s. 172.

²⁸⁹ Mehmet Dalkılıç, İslam Mezheplerinde Ruh, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 245–247.

SONUÇ

Ahmet Hilmi, inkârcı akımların (Pozitivizm, Materyalizm, Evrimcilik, Panteizm, v.b.) yaygın olduğu bir devirde yaşamıştır. Filibeli, bütün yaşamı boyunca bu akımlarla mücadele etmiştir. Düşünürümüz, karşısında olduğu bu fikirleri üstünkörü ve tepkisel olarak eleştirmemiştir. Felsefî meselelere vakıf olan Filibeli, eleştirilerini bir disiplin dâhilinde ve ilmi kurallara uyarak yapmıştır. Ahmet Hilmi'nin düşünce hayatını konu edindiğimiz bu çalışmayı kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

Birincisi: Filibeli, dinin insan için vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. İster hak, ister batıl olsun hiçbir toplum dinden mahrum olarak hayatını devam ettirmemiştir. Din olmadan ahlak ve hukuk anlayışı olmaz. Dolayısı ile toplumda huzur ve güven de kalmaz. Bu yönüyle dinin yerine hiçbir şey ikame edilemez.

İkincisi: Allah'ın varlığı aşikârdır. İlim ve felsefe adına Allah'ı inkâr etmek mümkün değildir. Bütün varlıklar nihai noktada bir son sebebe dayanmak zorundadır. Bu son sebepte bizatihi var olan, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan bir kudret olmalıdır. Bu ise sonsuz güç ve kudret sahibi, Vacibu'l-Vucud olan Allah'tır.

Üçüncüsü: Peygamberlerin en büyük mucizeleri kendi hayatlarıdır. Filibeliye göre Miraç mucizesi ruhi bir hadisedir. Bunu normal bir seyahat olarak algılamak doğru değildir.

Dördüncüsü: Ruh ve melek gibi kavramlar hayali değildirler. Bunların göz ile görünmemesi onların varlığını imkânsız kılmaz.

Beşincisi: Kıyamet hadisesi ilmi olarak da mümkündür. Her canlı gibi evrenin de bir ömrü vardır. Bu husus akla aykırı değildir.

Altıncısı: Halifelik konusunda Filibeliye göre ilk sıra Hz. Ali'de olmalı idi. İlgili rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamberin de bunu istediği ancak bunun münakaşaya sebep vermemesi için ümmeti tarafından seçilmesini tercih ettiği görülecektir.

Ahmet Hilmi, düşünce tarihimizde özellikle son Osmanlı dönemindeki önemli şahsiyetlerden biridir. Burada şunu belirtmeliyiz ki; Kelamda metot olarak yenilikçi gösterilen Filibeli, yaptığımız araştırmalarda onun bu konuda söylediği herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Ahmet Hilmi din, ilim ve felsefe arasında bir zıtlık görmemekte, buradan hareketle İslami prensipleri ilmi ve felsefi verilerle yeniden yorumlama ve delillendirme yoluna giderek, öğreticiliğin ötesine geçip yeni bir yorumcu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Filibelinin ilmi birikimi yanında aksiyoner kişiliğini de belirtmek gerekir. Bütün yasaklara ve güçlüklerle rağmen hayatı boyunca doğru bildiği fikirlerini yaymak için çabalamıştır. Gazetesi defalarca kapatılmış olmasına rağmen her defasında farklı isimlerle yine fikirlerini halka ulaştıracak bir yol bulmasını bilmiştir.

Kısaca Ahmet Hilmi, düşünceleri ile Yeni İlmi Kelam'ın teşekkül etmesinde büyük katkı sağlamış, bu alanda ülkemizde kendisinden sonra gelenlere eserleri ve fikirleri ile öncülük yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- 1.ACLÛNÎ**, Keşfu'l Hâfâ, Beyrut 1985, c. II
- 2.AKBULUT**, Ahmet, “Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri,” Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar, MEB Yayınları, İstanbul 2000.
- 3.AKBULUT**, Ahmet, Nübüvvet Meselesi Üzerine, Birleşik Dağıtım, Ankara 1992.
- 4.AKÇURA**, Yusuf, Üç Tarzı Siyaset, Lotus Yayınları, Ankara 2005.
- 5.AKGÜN**, Mehmet, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi, Elis Yayınları, Ankara 2005.
- 6.ANABRİTANİCA**, “Osmanlıcılık,” İstanbul, c. XVII.
- 7.ATEŞ**, Süleyman, İslam Tasavvufu, Elif Matbaacılık, Ankara 1972.
- 8.AYDIN**, S. Mehmet, “Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği,” İslam Araştırmaları, Ekim 1986, sayı II.

- 9.AYDIN, S. Mehmet,** Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 2002.
- 10.AYDIN, Ömer,** “Haberi Sıfatları Anlama Yolları,” İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1999, sayı 1.
- 11.BAĞDADI,** Abdulkahir, el-Fark Beyne’l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar), Ter. Ethem Ruhi Fıglalı, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- 12.BERKES,** Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- 13.BOLAY, S. Hayri,** Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- 14.BOLAY, S. Hayri,** Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, İstanbul 1979.
- 15.CERRAHOĞLU,** İsmail, Tefsir Usulü, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- 16.CEVİZCİ,** Ahmet, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Engin Yayıncılık, İstanbul 2002.
- 17.DALKILIÇ,** Mehmet, İslam Mezheplerinde Ruh, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- 18.DÜZGÜN, Ş. Ali–ESEN,** Muammer–AY, Mahmut, Sistematik Kelam, ANKUZEM Yay. A.Ü. Basımevi, Ankara 2007.
- 19.EBU HANİFE,** Fıkhu’l Ekber, (İmam’ı Azam’ın Beş Eseri İçinde), Haz. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. İstanbul 1992.
- 20.ELMALILI,** M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Nebioğlu Basımevi, 1960.
- 21.EŞ’ARİ,** Ebu’l Hasan Ali b. İsmail, el-İbane an Usulü’-Diyane, Kahire 1385.
- 22.FAZLURRAHMAN,** İslam, Çev. Mehmet Dağ–M. Aydın, Selçuk Yay. İstanbul 1981.
- 23.GAZALİ,** Muhammed, Tehafütü’l Felasife, Ter. Bekir Karlığa, Çağrı Yay. İstanbul 1981.

- 24.GÖKALP**, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Çev. Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- 25.GÖLCÜK**, Şerafeddin–**TOPRAK**, Süleyman, Kelam, Tekin Kitapevi, Konya 1998.
- 26.GÜÇLÜ**, Abdalbaki–**UZUN**, Erkan–**UZUN**, Serkan, v.d, Felsefe Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- 27.GÜNALTAY**, Şemseddin, Felsefe-i Ula, Sad. Nuri Çolak, İnsan Yayınları, İstanbul 1994.
- 28.İBN HALDUN**, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul 1998.
- 29.HANİOĞLU**, Şükrü, “Batılılaşma,” TDV İslam Ansiklopedisi, c. V, İstanbul 1991.
- 30.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Allah’ı İnkâr Mümkün Mü? Haz. Necip Tayland, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.
- 31.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, A’mak-ı Hayal, Haz. Osman Gündüz, Akçağ Yay. Ankara 2005.
- 32.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Asrı Hamidide Âlem-i İslam ve Senusiler, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.
- 33.HİLMİ**, Fibeli Ahmet, Fahr-ı Efendimizi Bilelim, Hikmet Matbaası, İstanbul 1329.
- 34.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz, Darulfünün Efendilerine Tahriri Bir Konferans, Hikmet Matbaası, İstanbul 1329.
- 35.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Hikmet Yazıları, Haz. Ahmet Koçak, İstanbul 2005.
- 36.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, İslam’ın Esasları (Üssü’l İslam), çev. Bülent Baloğlu-Halife Keskin, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- 37.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, İslam Tarihi, Çev. Cem Zorlu, Anka Yay. İstanbul 2005.
- 38.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, İslam Tarihi, İlavelerle Yayınlayan Ziya Nur (Müellif ve Eser), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.
- 39.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Maddiyyun Mesleki Dalaleti, Haz. Sadık Albayrak, Tercüman Yayıncılık 1974.

- 40.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Muhalefetin İflası, Haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul 2005.
- 41.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Tarihi İslam, İstanbul Hikmet Matbaası, 1332.
- 42.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, “Tasavvufu İslami,” Hikmet, No 28 (1326).
- 43.HİLMİ**, Filibeli Ahmet, Zorlu Süvari (Öksüz Turgut), Haz. Serkan Özburun, Kaktüs Yay. İstanbul 2001.
- 44.HUME**, David, Din Üstüne, çev. Mete Tuncay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- 45.İNALCIK**, Halil–**SEYİTDANLIOĞLU**, Mehmet, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.
- 46.KADI ABDULCEBBAR**, Şerhu Usûli’l-Hamse, Mektebetu Vehbe, Kahire 1988.
- 47.KARA**, İsmail, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Düşüncesinde Arayışlar, Haz. İlyas Çelebi–Ziya Yılmaz, İstanbul 1999.
- 48.KARA**, İsmail, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, İstanbul 1997, cilt II.
- 49.KARAMAN**, Fikret, Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- 50.KARAGÖZ**, İsmail, Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- 51.KORLAELÇİ**, Murtaza, “Din-Felsefe Etkileşimi,” A.Ü.İ.F. Dergisi, c. XXXIX. A.Ü. Basımevi, Ankara 1999.
- 52.KÖSE**, Ali, “İman,” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000, c. XXII.
- 53.MACİT**, Fahri, İslam Felsefesi Tarihi, Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.
- 54.MACİT**, Nadim, Kur’an’ın İnsan Biçimli Dili, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- 55.MARDİN**, Şerif, Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- 56.MATURİDİ**, Ebu Mansur, Kitabu’t Tevhid, Neşr. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970.
- 57.ORTAYLI**, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

- 58.ORTYLI**, İlber, “XIX. yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti, Türkiye Günlüğü,” 31 Kasım-Aralık, 1994.
- 59.NASR**, Seyyit Hüseyin, İslam, İslam-İdealler ve Gerçekler, Ter. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- 60.RAZİ**, Fahreddin, Kelam’a Giriş, Çev. Hüseyin Atay, Ankara.
- 61.İBN RÜŞD**, el-Keşf an Menahici’l Edille, Ter. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul 1985.
- 62.SABUNİ**, Nureddin, el-Bidaye fi Usuli’d-Din, Neşr. Bekir Topaloğlu, DİB. Yayınları, Ankara 1995.
- 63.ŞEHRİSTANİ**, Ebu’l Feth Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel ve’n-Nihal, Daru’l Ma’rife, Beyrut 1997.
- 64.TAFTAZANİ**, Sa’duddin, Şerhu’l Aklaid, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- 65.TAYLAN**, Necip, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- 66.TAYLAN**, Necip, Tanrı Sorunu, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998.
- 67.TOKU**, Neşet, Türkiye’de Anti Materyalist Felsefe (Spiritüalizm), İlk Temsilciler, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- 68.TOPALOĞLU**, Bekir, İslam Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (İsbat-ı Vacip), DİB Yay, Ankara 2001.
- 69.TÜMER**, Günay, “Din” TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c. IX.
- 70.ULUDAĞ**, Zekeriya, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.
- 71.ÜLKEN**, Hilmi Ziya, Genel Felsefe Dersleri, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1972.
- 72.ÜLKEN**, Hilmi Ziya, İlim Felsefesi, Eğitim Fakültesi Yayınları, 1969.

73.ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1994.

74.YAZICIOĞLU, Sait–**SOFUOĞLU**, Cemal–**KILIÇ**, Recep, İslam Dini Esasları, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2003.

75.YURDAGÜR, Metin, “Metin, Haberi Sıfatları Anlama da Metot,” Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1983.